№ 183—184.

327.477
K848d

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТИ

ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

327.477
K848d

CENTRAL CIRCULATION AND BOOKSTACKS

The person borrowing this material is responsible for its renewal or return before the **Latest Date** stamped below. **You may be charged a minimum fee of $75.00 for each non-returned or lost item.**

Theft, mutilation, or defacement of library materials can be causes for student disciplinary action. All materials owned by the University of Illinois Library are the property of the State of Illinois and are protected by Article 16B of *Illinois Criminal Law and Procedure*.

TO RENEW, CALL (217) 333-8400.
University of Illinois Library at Urbana-Champaign

MAR 1 0 2003

When renewing by phone, write new due date below previous due date. L162

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТИ

ПЕРЕКЛАВ

ОЛЕКСАНДЕР КОНИСЬКИЙ

З ПЕРЕДНІМ СЛОВОМ

ДМИТРА ДОРОШЕНКА

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім Шевченка
У ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man.(Canada)

Друковано у друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦ

3, 1.477
K848d

Передмова.

Розправа М. Костомарова «Дві руські народности» була надрукована вперше в українському місячнику «Основа», у третій книзі за 1861. р. На цей час припадає найбільший розцвіт таланту Костомарова й його наукової й публіцистичної діяльности. Незадовго перед тим увільнившись од вслання у глухому тоді Саратові й позбувшись заборони писати й друкувати під своїм ім'ям[1]), Костомаров немов поспішає надолужити страчений час: одна за другою виходять ізпід його пера моноґрафії, розвідки, статті, збірки матеріялів із української й російської історії.

[1]) Микола Костомаров родився 4. травня 1817. року в селі Юрасівці Острогозького повіту на Вороніжчині. В 1840. році він скінчив харківський університет, а в 1846. році став професором університету в Київі. Року 1847. його арештовано за приналежність до Кирило-Методіївського Братства й, після кількох місяців слідчої тюрми й цілого року кріпости, заслано в Саратів. Там він пробув на примусовій службі в ріжних ґуберніських канцеляріях до 1856. року. В 1859. році його обібрано професором петербурзького університету, але ж, після університетських розрухів у 1862. р., уряд усунув його з катедри, й Костомаров був тільки членом археографічної комісії для видавання історичних джерел. Умер у Петербурзі 1885. р.

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY,
AT URBANA-CHAMPAIGN

В 1861. р. громада українських патріотів закладає в Петербурзі місячний журнал «Основа». Цей журнал виходив протягом 1861. й 1862. р. під редакцією кирило-методіївського братчика Василя Білозерського. Головними літературно-публіцистичними силами журнала були Куліш і Костомаров, окрасою ж відділу красного письменства було ім'я Шевченка, а за ним цілий ряд імен, таких, як Марко Вовчок, Стороженко, Руданський, Глібів, Мордовець, Кухаренко, Свидницький та инші видатні письменники того часу.

Новому журналові довелось обороняти українську справу на два боки: з одного — проти Поляків, котрі зазіхали на західно-українські землі, Галичину і Правобережжя, називаючи їх «польськими землями»; з другого — проти Москалів, що не хотіли Українців зовсім признавати за окремий народ, уважаючи ввесь наш край за «русскій». Отже проти них виступив у першій лінії Костомаров, що, як історик і знавець народнього життя, міг науковими арґументами довести відрубність нашого народу в минулому й сучасному, — й від Поляків, і від Москалів. Так появилися статті Костомарова: «Правда полякамъ о Руси», «Правда москвичамъ о Руси», «Двѣ русскія народности» та инші, де він доводив історичну самостійність українського народу.

Найважніща й найцікавіща з цих статей, це — про «дві руські народности». Костомаров дає в ній блискучу, майстерну аналізу історич-

них умов, які витворили в близьких колись до себе племен східнослав'янської («руської») ґрупи дві цілком окремих і відмінних народности; ці народности уявляють тепер із себе два цілком окремих національних типи, з ріжною вдачею, ріжною психольоґією, ріжним світоглядом і громадським ідеалом. Треба сказати, що давати характеристику якій окремій народности, узагальнювати риси, що вустрічаються в її представників, і переносити ці риси на цілу народність, як щось виключно їй властиве і приналежне — річ доволі смілива й ризиковна. Наука тепер ставиться до таких загальних характеристик дуже обережно. Вона вважає, що треба розріжняти серед кожного народу окремі соціяльні верстви або кляси, котрі мають особливі, властиві собі риси, що швидче зближують їх із такими самими соціяльними верствами чужої народности, ніж із иншими клясами своєї власної. Та в ті часи, як писав Костомаров свою розвідку — в 60. роки — мало звертали увагу на внутрішні соціяльні ріжниці в межах кожної народности, а дивились на «народ», як на щось соціяльне й саме в собі замкнене. Знов же таки Костомаров та й инші сучасні йому історики вважали за український народ, за українську націю,— саму лишень масу сільської людности, не звертаючи уваги на те, що вищі кляси української нації, хоча й виховані під упливом російської або польської державности й культури, також належать до українського народу й мають у собі виразні риси української національної

вдачі (це, наприклад, виразно позначається в писаннях Українців російською або польською мовою).

Та проте, здебільшого, висновки й характеристики Костомарова дуже влучні й вірні. Костомаров дуже добре знав і українське й московське народнє життя, й те й друге досліджував він, і як етноґраф, і як історик; рідко хто з учених був так добре обзнайомлений із побутом, народньою поезією й релігійним життям обох народів. Належачи по батькові до московського, по матері до українського роду, Костомаров і ставився до обох народів майже однаково, з однаковою любов'ю, дарма що більшість своїх сил і своєї праці віддавав на службу українській справі.

Певна річ, що, пишучи цю свою розвідку про «дві руські народности» або, краще сказати, про два окремих народи — український і московський, Костомаров мусів оглядатись і на російську цензуру, й на ті погляди, що глибоко закорінились, і серед російської, й серед української публики. Це відбилось, між иншим, і на його термінольоґії: ось, наприклад, уживання ним назви «южнорусскій» у розумінні — «український». Ця штучна назва, котру Костомаров спробував був защепити в літературі, як знаємо, не прийнялася зовсім. Отже й ми в нашому виданні замінюємо її словом «український», щоб не заводити зайвої плутанини.

Розвідка Костомарова зробила свого часу велике враження. Не дурно бо Драгоманов

називає її «азбукою українського націоналізму» для 60. і 70. років XIX. ст. В основних своїх рисах вона не перестаріла й досі, й багато де в чому думки Костомарова справдилися таки на наших очах у цілому ряді прикладів.

Вже незабаром потому, як появилася розвідка в «Основі», її перекладено на українську мову у львівському журналі «Слово», пізніще подав її в перекладі[1]) Ол. Барвінський у II. томі своєї «Руської Історичної Бібліотеки» (Тернопіль, 1886. р.), а ще пізніще цей самий переклад, виправлений і трохи перероблений, передруковано у збірнику українських писаннів Костомарова, в серії «Руська письменність», виданій львівською «Просвітою», заходом Ю. Романчука.[2])

Певна річ, що в теперішній час, коли знову в такій різькій формі встали між собою відносини української, російської й польської народностей, нашій громаді особливо цікаво буде пригадати, як дивився на ці відносини в історичнім їх розвитку й як з'ясовував їх великий український історик.

Д. Дорошенко.

---

[1]) Про сам переклад див. ст. 106—110.

[2]) «Дві руські народности» (переклад з російського) — Руська письменність IV, Львів, 1906, ст. 412—471.

ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТИ

(переклад присвячую Олександрові Барвінському).

Певна річ, що ґеоґрафічне положення було першою причиною тому, що витворилися між людьми ріжниці народностей узагалі. Що нижче на щаблях цивілізації стоїть який народ, то більш і скоріще ґеоґрафічні обставини підсоблюють придбати йому свій окремішній тип. Народи, що не мають твердих основ, легко переміняються, переселяються з одної країни у другу — бо в них вельми вбогий запас виховання, придбаного на старих селищах. Перейшовши на нове місце й тут розвиваючись далі, такі народи переймають і легко засвоюють собі ті нові умови, які надає їм характер нової місцевости разом із усіма обставинами. Боротьба може бути, але буде вона тим млявіща, чим менш у народі того, на щó можна опертися.

Инакше станеться з народом, котрий на перших своїх селищах придбав собі дещо таке, що задовольняло його, що він уважав за корисне для себе або за свої святощі. Такий народ, переходячи й на нову батьків-

щину, переносить туди свої старі основи, й вони стають йому підпорою, коли доведеться, що обставини нового життя вимагають у нього самопереміни. Видима річ, що коли, наприклад, Анґлієць переселиться куди поблизу тропіків, то він довго там берегтиме свою цивілізацію, свої звичаї, свої розуміння, придбані вихованням на свойому північному острові. Навпаки, нехай би юрба американських Індіян переселилася в Росію, то тут, стикаючись із Росіянами, Індіяни переняли б побут пануючої народности тубольців. Нехай же вони житимуть ізольованими, не зближатимуться до північної освічености, то в недалеких поколіннях переміняться відповідно до підсоння, ґрунту й місцевости, і з них впробиться цілком нова народність: на ній дрібними лишень рисами відбиватись буде те, що нагадувало їх колишній, тепер далекий, рідний край. За глибокої давнини, за часу молодости народів переходи з одної країни у другу створювали окремішні типи й виробляли народности.

Тільки ж не самі лишень переселення та ґеоґрафічні обставини взагалі переміняли народи й формували народности. На цю справу впливали разом із тим ще й історичні обставини. Переходячи з одного краю у другий, вони не лишались ізольованими, а зносилися

або стикалися з инчими народами; від цього заложав їх розвій і виріб форм життя. Инші народи перемінялися й не переселяючись, а від упливу сусідів і захожих людей; нарешті, ті чи инші переміни громадського життя відбивалися на народній істоті і клали, на будущину, особливі ознаки, не схожі на попередні. Таким чином, трохи-по-троху народ зчасом перемінявся, ставав уже не таким, яким був колись. Усе оце становить те, що можна назвати одним словом історичними обставинами. Тут вищий чи нижчий щабель цивілізації або прискорює або зупиняє переміну. Тут усе йде тим самим законом, як і тоді, коли переміну викликують ґеоґрафічні обставини. Трапиться народ більш освічений, то він упертіще стоятиме за свою старовину, міцніще держатиметься за свої звичаї й довший час берегтиме пам'ять своїх предків. От, наприклад, Рим хоч і завойовує Грецію, та вона опановує його своєю освіченістю, а Ґалія, підпавши під Рим, тратить свою мову й народність, бо завойовники її були більш освічені, аніж вона. Стріча з народом слабшим зміцняє народність сильніщого, як стріча з сильніщим знесилює її.

Народність може вироблятися за ріжні часи людського розвитку, тільки що виріб справлятиметься лекше за дитинного часу, ніж

у дозрілому віку духового життя людського. Переміну народности можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння й підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед. Оце останнє ми помічаємо в тих народів, які стикаються з такими народами, в котрих сили більш, аніж у них; тоді вищі верстви таких народів переймають собі ту чужу народність, яка над ними панує, а маса тримається своєї попередньої народности, бо ж пригнічений стан її не дає їй спромоги ні розвивати далі ті основи, які їй лишилися з попередніх часів, ні, слідом за вищими верствами, переймати чужу народність.

Письменство є душа народнього життя, є — самосвідомість народности. Без письменства народність займає лишень пасивне становище; тим то в якого народу письменство багатіще й більш розвинене, то в нього й народність міцніща, й більша порука за те,

що він завзятіще зберігатиме свою народність серед ворожих обставин історичного життя; тай сама суть народности виявляється виразніш і видніше.

Але що ж то за суть узагалі? Ми вище сказали, що явища назверхнього життя становлять суму відмін, якими одна народність одріжняється від другої: ті явища — це тільки назверхні ознаки, котрими виявляється те, що ховається на самому споді народньої душі. Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й — заховані внутрішні причини народньої відрубности. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народности.

Прикладім тепер оці загальні прикмети до нашого питання про ріжницю між великоруською (московською) й малоруською (українсько-руською, українською) народностями.

У глибокій давнині губиться початок і тих одмін, і поділ слав'янського племени на від-

рубні народи. За того часу, відколи у грецьких письменників появилися звістки про Слав'ян, Слав'яни були вже поділені на відрубні народи і стали відомі або як великі відділи, або як дрібні вітки, а деяких із них не тямлять, де й притулити. Прокопій [1]) поділяє Слав'ян на дві великі віти: Антів і Слав'ян. Йорнанд [2]) ділить їх — на три: Славів, Антів і Венедів. Певно, що кожна з тих віток ділилася ще на дрібніщі. На це вказують звістки у Прокопія й Маврикія [3]) про те, що Слав'яни раз-у-раз воювали поміж себе й жили ґрупами в-розкид; а вже де поміж ґрупами народів ходить ворогування, там неминуче через те саме вироблюються етноґрафічні окремішности й одміни. Констянтин Багрянородний [4])

---

[1]) *Прокопій із Цезареї* (в Палестині) — грецький історик із VI. в. після Хр., написав історію сучасної йому доби в 8 книгах. Він був таємним секретарем і правничим дорадником Белізара, відомого отамана військ цісаря Юстиніяна, в його походах проти Персів, Маврів і Ґотів, отже був очевидцем подій, які описує у своїй історії.

[2]) *Йорнанд* — ґотицька назва історика Jordanis-а — історик із VI. в. після Хр., написав, між инчим, твір: „De origine actibusque Getarum" [про початок і історію Ґотів], де він і згадує про Слав'ян.

[3]) *Маврикій* — грецький цісар [582—603], провадив війни з Аварами; йому приписують твір про воєнну штуку в 2 книгах, де й є згадки про Слав'ян.

[4]) *Констянтин Багрянородний*, грецький цісар (912—952) і письменник, написав, між инчим, у 952. р., для

нараховує у Сляв'ян уже кілька дрібних віток. Наш початковий літописець[1]) визначає зокрема відділ руських [східних] Слав'ян розчахненим на кілька віток, і кожну з окремішніми відмінами, з окремішніми обичаями і звичаями. Певно, що між ними одні були більше споріднені між собою, другі менше, й, таким побитом, кілька етноґрафічних віток, більше схожих одна на другу загальними прикметами, стали складати одну народність. Отак і русько-слав'янські народности, всі разом, іскладали одну загальну, руську[2]) народність, у порівнянні до инших слав'янських народностей на півдні. Але чи видно у глибокій давнині який прослідок існування української народности, чи поміж народами південно-західного обширу сучасної Росії був такий звязок назверха, щоб вони виявляли одну етноґрафічну ґрупу? Цього в літописі прямо не сказано; в цьому напрямку більш пощастило білоруській народности: вона, під давньою назвою Кривичів, показана в літописі виразно на тому обширі, що заселяла потім, де й досі сидить, розпавшись на дві частини, західну і

свойого сина Романа, твір про управу державою, де подає дуже цікаві згадки про сусідів Візантії на півдні й на сході.

[1]) себто, редактор початкової літописи, яку в нас приписували Несторові

[2]) себто, східно-слав'янську

східну. В давнину згадують на півдні лишень про народи, не даючи їм загальної свідомо-однакової для всіх назви. Але ж чого не досказує літописець у свойому етноґрафічному нарисі, те доповняє нам історія та анальоґія, як порівняємо стародавні етноґрафічні віти до тих, які існують за наш час. Навдивовижу велика подібність української мови до новгородського наріччя як-найвиразніще доводить, що українська народність існувала за часу глибокої давнини. Існувала вона як один із типів слав'янського світа й обіймала в собі ознаки дрібніщих частин. Багато перейшло переворотів, котрі запомагали, щоб стерти, знищити цю подібність, але вона й досі є, й не примітити її не можна. Цього не можна пояснити ні випадком, ні тим, що по великоруських місцевих наріччях є багацько порозкиданих прикмет української мови. Певно, що коли одна яка ознака попадеться там чи инде, то з цього ще не слід виводити того, що в давнину той чи инший народ був рідніший тому чи другому; але коли назбірається сила тих ознак, що становлять у новгородському наріччі характер української мови, то тоді вже не можна мати сумніву, що давні Ільменські Слав'яни [1]) й Українці були рід-

[1]) себто, Новгородці

ніщі між собою, аніж Українці з иншими Слав'янами теперішньої Росії. В давнину оця спорідненість була видніща й виразніща. Вона пробивається і в новгородських літописах і по стародавніх письменних пам'ятках. Уже ж оця спорідненість виникла не инакше, як за часу глибокої давнини; бо в тих землях, поперерізуваних селищами й инших іще народностей, не водилося поміж народами таких живих зносин, щоб одна яка подібна етноґрафічна ознака могла перейти з одного народу на другий. Тим то певна річ, що початок і джерело оцеї споріднености лежить у споконвічних доісторичних часах. Вона свідчить про те, що сила якихсь невідомих нам тепер обставин одірвала частину українського плем'я й ця частина подалась на північ; тут вона осіла з своєю мовою й основами свого громадського життя, виробленими ще на півдні, в первісному рідному краю. Оця ж схожість південної мови з північною, на мій погляд, безперечно доводить глибоку давнину мови й народности України. Видима річ, що нерозсудливо було б гадати, ніби то українська народність і в давнину мала ті самі ознаки, що в пізніщих часах. Історичні обставини не давали народові не зрушити з місця і триматися без переміни того самого становища, тої самої постати. Говорячи про

українську народність у давнину, ми розуміємо її в тому вигляді, який був праобразом сучасного її вигляду й містив у собі головні риси, що становлять незмінні ознаки, суть народнього типу, спільного для довших часів, здатного опертися й оборонити себе проти всіх ворожо-руйнівничих нападів. Ми не говоримо про ті відміни, які український тип то переймав із часом і перероблював їх на свій лад, відповідно до головних своїх основ, то переймав випадково на час і кидав як щось чуже, що не пристало його природі.

Повертаючись до руської історії, можна простежити, як те, що недосказав літописець у свойому етноґрафічному нарисі про Україну-Русь, само себе виявило в тих обставинах, які склали історичну долю українсько-руського народу. Первісний етноґраф вичисляє: Полян, Деревлян, Улучів, Волинян, Хорватів, не даючи їм спільної назви, окремої від инших Слав'ян сучасної Росії; але сама історія дала їм незабаром таку назву. Ся назва — Русь. Наука ще й досі не вирішила остаточно: чи цю назву, нам усім спільну, занесла з балтійського побережжя частина чужоземців, що оселилися серед одної вітки українсько-руського племени, — чи, як гадають деякі вчені, засновуючись переважно на східних джерелах, це й раніш була місцева назва

Руської Землі? Але вже в XI. столітю назва Русь поширилася й на Волинь, і на сучасну Галичину, хоча, здається, ще не переходила ні до Кривичів, ні до Новгородців[1]) на північний схід. Уже осліплений Василько, сповідаючись із своїх намірів, признається, що мав на думці поместитись над Ляхами за *Руську* Землю, й розуміє не Київ, а той край, що опісля став зватися Червоною Руссю. В XII. ст. в ростовсько-суздальській землі під назвою Русь розуміли загалом південно-західну сторону сучасної Росії. В широкому розумінні назва Русь поширювалася на зе́млі, що були звязані з Руссю, що зпочатку політично підлягали Русі або Київу, опісля ж, коли політична перевага Київа впала, ті землі все ж таки були в церковній залежности від руського митрополита й бачили в Русі столицю своєї спільної віри. Але у свойому властивому розумінні ця назва, відмінна від инших слав'янських народів, і була етноґрафічною назвою українського народа; дрібні вітки, що вичисляє літопис, або зникли, або відійшли на третій плян, у сутінь, коли всі вони злучилися в одне, й коли виплили наверх самі лишень спільні всім їм ознаки. Назва Русь для теперішнього україн-

[1]) Новгородці звуться первісно в літописи Словінами.

ського народу перейшла й до чужинців, і всі почали називати Руссю не всю ґрупу слав'янських племен на обширі сучасної Росії, а тільки південний захід Росії, населений народом, який тепер називають малоруським, південно-руським, українським. Ця назва так залишилася й на далі. Коли литовське плем'я, удруге вмішавшися в долю слав'янських народів усієї західної частини руського суходолу, з'єднало їх ув одне політичне тіло й надало нову спільну назву — Литва, то ця назва перейшла до білоруського краю й до білоруської народности, а українська залишилася при своїй старій назві — Русь.

У XV. столітті на обширі теперішньої Росії визначалося чотирі віти східного сляв'янства: Новгород, Московщина, Литва й Русь; у XVI. й XVII. ст., коли Новгород уже знищено, лишилися Московщина, Литва й Русь. На сході під назвою Русь розуміли належність до одної загальної слав'янської сім'ї, поділеної на дрібні віти, а на південнім заході Русь було ім'я одної віти з цієї сім'ї. Суздалець, Московець, Смолянець були Руські через ті ознаки, що служили орґанами їх з'єднання, через походження, віру, книжну мову і просвіту; а Київин, Волиняк, Червонорусин — були Руські через місцевість, через особливі риси свого народнього, громадського й родин-

ного побуту, через свої звичаї й обичаї. Кожен із них був Руський через те, через що східний Слав'янин був не Руський, а Тверитянин, Суздалець, Московець. Злука країв була справою загальною, тим то давня назва, вживана в давнину для означення всієї федерації, стала народньою і для східної Руси, як тільки в загальних основах потонув розвиток частин: із назвою Русь лучилося для них з-давен-давна те, що було їм спільне, що їх рівняло, з'єднювало. Коли ж із ріжних земель склалася Московська Держава, то ця держава легко присвоїла собі назву Русь, і народ її приняв для себе знану йому давніще назву, і з загальних ознак переніс її на більш місцеві і спеціяльні ознаки. Назва «Руський» зробилася і для півночі і для сходу тим, чим за давнього часу була виключно для самого лишень південно-західного народу. Тоді цей народ лишився ніби-то без назви; його місцеве спеціяльне ім'я, вживане другим народом лише як загальне, зробилося для другого тим, чим колись було для першого. В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище. Сталося навпаки тому, як було в давнину: колись північно-західна Русь уживала цю назву задля загальної ознаки, маючи для своїх частин свої власні назви; тепер же той народ, що вживав у давнину назву Русь як

свою власну, міг називатися руським лишень у загальному розумінні, а у свойому, спеціяльному, мусів придбати собі нову назву. На заході, в Червоній Русі, сей самий народ зіткнувся з чужими народностями, з Поляками, Німцями, Уграми, й йому природно було задержати свою стару назву у спеціяльному значінню. Отак галицький Червонорусин і досі зостався з назвою Руського, Русина. В його частинній народности найвиразніще відбивалися ознаки загальної руської народности, виявлялася приналежність його руського світа взагалі; такі риси, як віра, книжна церковна мова, історія — нагадували Русинові про його давній звязок із руським народом узагалі. Все це обороняло його від зазіхань чужинців, що грозили і грозять йому знищенням. Зате там, де ця сама народність зіткнулася з північно-або східно-руською, там назва «Руський» для них не мала ніякого глузду, бо Українцеві не доводилось оберігати ті загальні ознаки його побуту, котрі не відріжняли, а злучували його з тим народом, що переняв од нього собі назву — Руський. Тим то й мусів він, замісць назви Руський, прибрати собі таку нову назву, що визначувала б одміну його від східної Руси, що показувала б ріжницю, а не схожість. Таких народніх назв з'являлося чимало, та, мовити

правду, не було жадної такої, щоб уповні задовольняла, може, й через те, що ще не вповні витворилася в народі свідомість своєї народности. В XVII. ст. були назви: *Україна, Малоросія, Гетьманщина,* — нині ці назви поневолі поробились архаїзмами, бо ні одна, ні друга, ні третя не обхоплювала сфери цілого народу, а визначала лишень місцеві, тимчасові явища історичного життя. За нашого вже часу вигадано ще одну назву — *Южноруси,* але вона вживається тільки по книжках і, мабуть, навіки лишиться книжньою назвою; бо сама вже вимова її така довга, що не годиться для щоденної звичайної мови, яка не дуже то любить такі зложені назви: в таких назвах майже раз-у-раз видко відбитки вигадок і почасти вченої штучности. Скажу до слова, що з усіх тих назв, які видумували для нашого народа, щоб одріжняти його від Великорусів, чи не більш за всі принялася назва «х о х о л». Очевидячки, що принялася вона не своєю етимольоґією, а тільки через ту звичку, з якою вживають її Великоруси. Вимовляючи слово «х а х о л», Великорус розуміє під ним справжній народній тип. Перед Великорусом зі словом «хахол» устає чоловік, що говорить якоюсь певною мовою, має свої певні звичаї, свої обставини домашнього життя, своєрідну народню фізіономію.

Тільки ж було б чудно й гадати, щоб це глумливе прізвище народу могло прийнятися як справжня назва народа. Це було б усе-одно, як би, наприклад, прізвище «Джон-Буль»[1]) Анґлійці зробили справжньою назвою для свого народу! Але з усіх прізвищ і назв, які коли були, ця назва, здається, найбільше принялася в розумінні народньої окремішности. Не самі лишень Великоруси звуть Українців «хахлами»; трапляється, що инколи й Українець сам скаже про себе «хохол», не вбачаючи в цьому слові нічого глумливого[2]); але такі випадки трапляються, здебільшого, тільки у східній частині України. І те, що цієї назви не приймає цілий народ, і таксамо її глузливе походження не дозволяють шукати в ній достойну назву для цілого народу.

*

Але ми звернули трохи вбік од своєї мети. Річ у тому, що назва Русь ізпоконвіку закрі-

---

[1]) *Джон Буль* (John Bull) — Іван Бик — гумористична назва на означення національної вдачі Анґлійця — здорового, задавакуватого, натоптуваного хлопа, готового що-хвилини боксуватися.

[2]) Розуміється, що від того часу, як це написано, справи змінилися, і свідомий своєї національні окремішности Українець одчуває і в цьому слові, і в слові «Малорос» образу. Одинока назва для нашого народу на цілому етноґрафічному просторі, назва, яку Костомаров міг іще вважати «місцевою, тимчасовою» є — Україна.

пилася за південно-руським [українським] народом. Назва не виникає без факту. Не можна накинути народові ні з сього, ні з того якубудь назву. Це може залізти в голову хиба́ таким західно-европейським мудрим людям, як оті, котрі запевняли, що ніби то Катерина II., з найвищого наказу, подарувала московському народові назву «Русскій» і заборонила йому вживати його давньої назви — Москаль. Разом із назвою розвивалася й самостійна історія життя українського народу. Відома річ, у яке прикре становище заводять нас наші давні літописці, коли тільки ми забажаємо розслідити долю народнього життя в давнину. Літописи частують нас по сам горло звістками про усобиці князів, про будівлю церков, незвичайно докладно розповідають про дні, навіть години смерти князів і епископів; аби ж постукався до них у двері скарбниці народнього життя, то вони й німі, і глухі, і ключі від тих таємних дверей давно закинені в море забуття. Від давньої бувальщини лишилася ледви примітна тінь. Отже й її поки-що досить на те, щоб бачити, як рано Південна Русь [Україна] почала рости иншим, своїм власним шляхом, і не так, як Північна [Московщина]. На півдні цілком инакше, ніж на півночі, розросталися, устатковувалися, переміняли свій вигляд одні й ті

самі загальні основи. Північ, а ще більш північний схід, до половини XII. віку нам мало відомі. Літописні оповідання того часу повертаються тільки коло південних країв; у новгородських літописах такі короткі й уривчасті місцеві звістки, що, здибавши їх, гадаєш собі: чи не óглав це загубленого літописного оповідання. Признатися по правді, так якось аж чудно слухати оті глибокодумні спостереження над розвоєм новгородських громадських основ у порівнянні з переворотами й рухами в удільній руській землі, спостереження, які проповідують деякі шановні дослідники, й які перейняли вчителі по школах — де можна судити хибá тільки про розвиток новгородських літописів, там вони ведуть річ про розвій новгородського життя!... Отже й навіть такого злиденного óглаву не лишилося про життя й долю північно-східної Руси, тої суздальсько-ростовсько-муромсько-рязанської країни, й тим більший жаль бере, коли добре тямиш, що тут саме й якраз того часу заклюнулося зерно великоруської народности, й якраз тоді й пустило воно з себе перші парости того, що пізніше зробилося рушієм сполуки всього руського світа й закладом майбутньої обнови й усього слав'янського... Таємничий родовід і дитячий вік великоруської народности повитий густою, не-

просвітною хмарою. Розігнати цю хмару в нас нема спроможности; через те доводиться або піддатися спокусі і вдатися в безкраї вигадки і здогади, або спочити на тій думці, як колись так робили, що така вже на те була воля божа, і що ті причини, котрі зробили великоруську народність тим, чим вона є, залежали від недовідомої волі! Така думка втихомирить усяке хвилювання розуму, але ж ні вона, ні самі вигадки та здогади не задовольняють наших потреб. Вигадки і здогади не зробляться самі про себе правдою, коли їх не потвердять або очевидні факти, або певний льоґічний звязок проявів. Ми не сумнимося проти волі божої, віримо, що всім, що діється у світі, кермує божа воля, й відомим, і невідомим; але ж коли, міркуючи про що, та в усьому, здатися на волю божу, то тоді нічогісінько не лишиться задля міркування. Річ історії — розслідживати не причину всіх причин, недоступну для людського розуму, а причину частинних проявів. Єдине, що відоме нам про північний схід, це те, що там поміж Фінами мешкали Слав'яни і брали перевагу над Фінами, і що в тому краю загальні основи були такі самі, як і по инших землях руського світа. Але ми не відаємо ні подробиць життя, ні того, яким побитом ті Слав'яни прокладали загальні основи до сво-

його життя. Тимчасом, на півдні ввесь український народ виразно на початку XI. віку визначається суцільністю: він не вважає на князівські перегорожі й раз-у-раз діями своєї історії нагадує про свою єдність; він засвоює собі одну назву Русь, у нього одні спільні спонуки, ті самі головні обставини ворочають ним; його частини тягнуть одна до другої. А от инші віти загальпого руського слав'янства, наприклад, Кривичі, виділюються своїми окремішніми частинами в загальному звязку. Новгород, хоч і виділився зі своєю землею на півночі, але ж він раз-у-раз тягне на південь до Київа; він Київу рідніший, аніж Полоцькові або Смоленськові. Певна річ, що це виходить із того, що він етноґрафічно більше звязаний із півднем.

Від половини XII. віку визначується характер Східної Руси або суздальсько-ростовсько-муромсько-рязанської землі. Прояви її самостійного життя, як указує давній літопис, починаються від того часу, як 1157. р. Андрія Юрієвича[1]) вибрано за осібного князя над усею

---

[1]) Це той *Андрій Юрієвич* (1157—1174), званий Боголюбським (див. пом. ст. 63), внук Володимира Мономаха, що, користаючи зі сварок поміж українськими князями, вмішався в ці сварки, наслав 1169. р. на Київ своє військо й по-варварськи його знищив та пограбував, а людей повивозив на північ.

ростовсько-суздальською землею. Тоді вже виразно виявився той окремішній дух, що панував у громадському ладі цього краю, ті розуміння про громадське життя, які там панували, — й ріжниця між цими розуміннями й тими, що кермували життям на Південній Руси і в Новгороді. Епоха ця незвичайно важна: вона дорогоцінна для того, хто розсліджує наше минуле, тут показується, хоч і невиразний, малюнок — малюнок на лад образків по наших старих рукописах — дитячого віку великоруського народу. Тут можна бачити перші парости тої вдачі, що опісля стали джерелом його сили й безсилля. Тут ніби читаєш про дитячі роки великого чоловіка, і в його дитячих рухах хочеш зібрати зерна подвигів його в будущині.

Чим за свого дитячого віку відріжняється великоруський народ од українського й инших народів руських земель? Прямуванням дати міцність і формальну суцільність своїй землі. Вся земля вибірає Андрія єдиним князем на всі міста. В Андрія було кілька братів і два небожі; їх проганяють, не забороняють лишитися тільки двом: одному, що нездужав і не здолав бути ніяким діячем, а другий не виявляв ніяких нахилів до влади. Не сам Андрій виганяв братів, виганяла їх уся земля. Літопис оповідає, що Андрія ставили ті ж,

що повиганяли молодих братів його. Одначе ж єдність, до котрої так виразно прямували погляди, не змогла зразу вкорінитися й обернутися в постійний звичайний лад; згодом земля мала знов кількох князів разом; але один із них був за великого князя, за верховода всеї землі. Разом із тим виринає, хоч у зародні, друге прямування: підгорнути инші руські землі під кормигу своєї землі. Муромщина й Рязанщина зі своїми князями були вже під кормигою ростовсько-суздальського князя. Це не було особисте бажання князя, навпаки — князі виходили з такого роду, що його значіння звязувалося з єдністю цілої руської федерації, і вже у східних краях набіралися отого місцевого прямування. На що вже скупий літопис, на звістки про народні рухи, а проте здибуєш там сліди того, що князі діяли відповідно до народньої волі, навіть у таких випадках, де визначається наче-б-то особисте владолюбство князів; доводиться чимало з того, що досі звертали на самовладдя князів, звернути на самовладні нахили тих, що оточували князів. Коли Всеволод[1]) забажав випустити на волю князів-бранців, свого небожа та Гліба Рязанського,

---

[1]) *Всеволод Юрієвич* (1176—1212) — брат Андрія Боголюбського; це той, що вмисне розсварив українських князів і тим спричинився до поновної руїни Київа (1203. р).

то Володимирці не дали цього вчинити і присудили осліпити тих князів. А коли той самий Всеволод іде на Новгород і облягає Торжок, його тягне до згоди, він не хоче руйнувати волости, так же дружинники його вимагають цього: образу князя вони вважають образою самих себе. «Ми не цілуватися з ними прийшли», кажуть Володимирці з насмішкою. Отаким побитом, ворогування з Новгородом і прямування підгорнути його під свою руку виходило не зо спонуки князя, а народа, й тим то Новгородці, попроганявши Суздальців зпід своїх мурів, незабаром єдналися з суздальськими князями, й, навпаки, на самих Суздальцях, що сили було, мстилися, продаючи кожного Суздальця по дві ногаті[1]). Зате ж не дивно, що суздальська земля з таким озвірінням, із такою пихою ставала проти Новгородців, як вони ввійшли в Суздальщину переможцями під прапором Мстислава Вдатного[2]). Кілька разів можна помітити, як у часах нападів князів східно-

[1]) Ногата (з естонськ. nahat = шуба) — одиниця старої кунової вартости, рівнялася $2^1/_2$ кунам (шкірам із куни); в XIV. в. н. мала вже металеву вартість.

[2]) *Мстислав Мстиславович Удатний* (+ 1228), новгородський князь, славний вояка й лицарь [правнук Володимира Мономаха], вславився, між иншим, перемогою над Поляками й Мадярами, що хотіли були захопити галицько-володимирські землі; сам він покидав часто Новгород, щоб для себе здобути Галичину.

руської землі на Новгород проривається народні гордощі цеї землі й доводять до забобонів у неї, що, мовляв, її народ переважає Новгородців і має право верховодити над ними. Елементи просвіти, виплекані на київському ґрунті під православними поглядами, перейшли на східну землю, та там инакше вони зростали й явилися в иншій формі. Замісць Київа на півдні, повстав новий Київ на півночі — Володимир; по всьому видко, що була думка зробити з Володимира другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Тим то в Володимирі збудували патрональну церкву св. Богородиці Золотоверхої, збудували й Золоті Ворота, позаводили й назви київських урочищ: печерське місто, річка Либедь. Та ба! — не стало сили відірвати старий Київ од Дніпрових гір: занесені з півдня на чужий ґрунт парости під північно-західним похмурим небом инакше виросли, не те дерево вийшло з них, і не ту садовину воно вродило.

*

Старослав'янські погляди на громадський лад визнавали джерелом народньої правди народню волю, присуд віча: не вважаючи на те, з кого складався народ, хто був на вічу, вважалося лишень на обставини; відповідно до тих обставин на віче збіралося або більше

або менше учасників, і бувало, що народньому вічу надавали вагу всенароднього зборища; траплялося й так, що вічем уважали патови таких людей, котрим на час пощастило орудувати на громадській ниві. До того ж виникла й давно вже закорінилася в народньому розумінню ідея, що князь є кермапич, мировий суддя, заводить лад, обороняє від неспокою й зокільного і внутрішнього; неминуче сама зі себе повинна була виникнути суперечність князівської основи з народньовічевою; але цю суперечність утихомирювало й лагодило визнавання, що народня воля стоїть понад князівським правом. Потреба князя була неминуча; його вибірали, й коли він не задовольняв тих потреб народа, для котрих його було треба, або ж коли надуживав своєї влади, чи значіння, його проганяли. Оттака основа в XI., XII. і XIII. ст. виробляється скрізь: і в Київі, і в Новгороді, і в Полоцьку, і в Ростові, і в Галичі. Виявляється вона не скрізь однаково, а відповідно до ріжних місцевих обставин і тих умов, в які доля становила руські землі. Основа ця часом набіралася більш єдиновладного духа, а часом більш народньо-правного; декотрі землі вибірали собі князя раз-у-раз із одного роду, через що вибір скидався ніби на спадщинне право, й коли оце право не витворилося

цілком, то лишень тому, що не встигло приглушитися виборне право, котре, своєю суттю, ослаблювало силу звичаю; по других землях, як от у Новгороді, при виборі князя народня воля не звертала уваги на жадні звичаї спадщини, а вважала тільки на дійсні тогочасні потреби краю.

Марна праця шукати б у Київі якогобудь виробленого права й ладу в наслідді князів. Хоч і була невиразна ідея старшинства, але поверх неї стояло право народнього вибору. Ізяслава Ярославовича[1]) прогнали Кияни й вибрали собі полоцького князя, що сидів тоді випадково в київській тюрмі і вже ж жадним правом не сподівався такої шаноби. Опісля Ізяслав хоч і запанував знову в Київі, але запанувати йому допомогли чужинці. Це було ніби завойовання чужинцями Київа. Тим то пізніще польські історики дивилися на ці події так, мов би то приборкана Русь була в ленній залежности від Польщі. Минув якийсь час; ледви встиг київський князь вибитися сам і визволити Киян од своїх поміч-

[1]) Це було 1068. р., коли на Україну напали Половці й Кияни зажадали на вічу від кн. Ізяслава помочі, а він не хотів її дати. Зчинилося повстання, невдоволений народ розбив «поруб» (тюрму), де сидів полоцький князь Всеслав, унук Ізяслава, найстаршого сина Володимира Великого (про якого згадує «Слово о полку Ігореві» як про характерника) і покликали його на князя.

ників, як Кияни знов вигнали його. Князювати в Київі сів чернигівський князь [1]), а Ізяслав мусів знов утікати. Хоча літопис і не говорить просто, що Кияни його вигнали, але це видко само з себе: раз, що Кияни не могли шанувати такого князя, що приводив на них чужинців [2]) і віддавав на кару тих людей, які здавалися або неприхильними до його або верховодами народу за часу вигнання князя; а по-друге, і Святослав не міг би осістися на київському престолі й володіти чотирі роки, коли б на те не було народньої волі і згоди. Дальш уже кілька разів літопис нагадує, що князі сідали на князівство за вибором, і таксамо з волі народу їх проганяли; що віче вважало за собою право судити князів, проганяти їх і карати другорядну владу, настановлену князями, а часом і самих князів. Коли вибрали Мономаха, то тоді народ судив людей, близьких до попереднього князя. Всеволод, бажаючи уступити своє князівство братові свойому Ігореві [3]), не міг цього вчинити, не

[1]) брат Ізяслава — Святослав (+ 1076); це було 1073. р.

[2]) Відомо, що Ізяслав утік був до Поляків (польський король Болеслав був його шуряк) і навів їх на Київ, а потім кріваво помстився на учасниках повстання.

[3]) Всеволод Ольгович (син Олега-Гориславича, як називає того князя «Слово о полку Ігореві»), уміраючи (1146. р.), поручив Киянам на князя свого брата Ігоря, й Кияни зразу пристали; але на вічі на Подолі зава-

випрохавши на те згоди народнього віча; віче ж потім і зсадило Ігоря, покликало до себе князювати Ізяслава Мстиславовича, а згодом Ігоря вбило. Ізяслав Давидович, Ростислав Мстиславович, Мстислав Ізяславович, Роман Ростиславович, Святослав Всеволодович[1]), — усіх їх, як на це вказують сліди в літописі, вибірано на князівства з волі Киян. Трохи-потроху значіння народу, як керманича народніх справ, перейшло до воєвничої дружини, себто, ватаг, що збіралися з усяких юнаків. Дружини настановляли і зсаджували князів: князі були в них ніби їхня зброя й могли держатися на князівстві, як це звичайно водиться в воєвничих державах, тільки силою волі та вмілістю, а яку вони мали вагу у свойому роді, це вже не мало значіння.

Чужинцям туркського племени, як от Чорні Клобуки, Торки, Берендії, не було заборони втручатись у громадські справи — нарівні з тубольцями, тим то ота маса, що орудувала

галися й рішили покликати переяславського князя Ізяслава (1146—1149), що прийшов із військом і побив Ігоря. Ігор попав у полон, і його, закованого, відіслано до манастирської тюрми в Переяславі, де його й спіткала смерть (1147. р.)

[1]) Все це пізніщі київські князі з ріжних родів, що панували в ріжних часах, а то й по кілька разів: Ізяслав (1154, 1157, 1161), Ростислав [1154, 1159, 1161—1167], Роман (1171, 1175), Святослав [1176—1180, 1181—1194]

громадськими справами, була такою ріжноманітною войовитою міпаниною. Отак виглядала щодо свого побуту Київська земля. Козаччина зав'язувалась уже в XII. і XIII. ст. На Червоній Руси таксамо вибірали і зсаджували князів. Там князь так підлягав вічу, що навіть сім'євс життя його було під контролею Галичан. У Галичині народня сила і значіння зосереджувались у руках *бояр*. Це були люде, котрих сила обставин вилучала з маси, й вони захоплювали орудування справами краю. Тут зав'язувався вже зарід того панства, що, за часу польського панування, захопило край і, поставивши себе проти маси народа, викликало, наостанку, її проти себе в особі козаків. Читаючи історію України-Руси XII. і XIII. ст., ми бачимо молодим іще той громадський лад, що за кілька віків показується в дорослому стані. Українсько-руська суспільність із-давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм; такою вона виявлялася й опісля. До цього прилучалися ще непостійність, ненедостача виразної мети, рвучість руху, прямування до виробу чогось нового й якесь руйнування недороблсного ще, все, що неминуче випливало з переваги особистости над громадськістю. Україна-Русь — ніколи не тратила почуття своєї народньої суцільности,

одначе ж і не дбала про те, щоб розвивати його; навпаки, сам народ немов би простував до власного розпаду, а проте не міг розпастися. На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубольців; сварки й бійки не без того що траплялись, але вони виникали або за ображену честь, або за часову здобичу, а не на те, щоб закріпити на довгі віки своє панування. В початках, як у Київі засіли варязькі князі з ріжнонлемінною дружиною, ті Варяги нхнули Полян до діяльности, й вони зробилися наче-б-то завойовниками народів: виринає ідея прилучувати землі, чується потреба осередку, до котрого б тягли землі, але ж і тоді не примітно жадного змагання прикріпити до себе ті землі міцно. Київ ніяк не годився на столицю централізованої держави; він і не замірявся на це; він навіть не міг удержати за собою верховодства над федерацією, бо не зумів зорґанізувати її. В Українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики, не було холодного вирахування, не було твердости на шляху до визначеної собі мети.

Те ж саме бачимо й на далекій півночі, в Новгороді; похмуре небо мало перемінило там

головні основи південного характеру, а невдячність природи хоч і розвинула там більше промислового духа, але не виробила характеру вирахування й купецької політики. Купецька діяльність з'єдналася там із удатністю, невизначеністю мети й непевністю стежки до неї; таксамо, як воєнича відвага українських ватаг. Новгород завжди був рідним братом півдня. Політики в нього не було; він не замірявся прикувати до себе своїх великих володінь і злити в одне ріжнородні племена, що осідали на його володіннях; він не силкувався завести міцний звязок і покірливість частин і установити між верствами мешканців одповідні зносини; устрій його правління все був під упливом несподіваних спонук особистої свободи. Обставини наділяли його незвичайно важним купецьким значінням, але ж він не дбав, щоб ті обставини повернути на власну користь і купецькі вигоди спожити на добуток своєї політичної автономії; через те він у купецьких справах опинився цілком у руках чужинців. У Новгороді, як і на Україні, багато було завзяття, широкої відваги, політичного захоплення, так зате мало було політичної підприємчивости, а ще менше витрівалости. Часто він гаряче лаштувався стояти за свої права, за свою волю, та не вмів сполучити докупи спонук,

котрі, на око, наче-б-то вели до одної мети, а насправжки зараз розходилися врозтіч; тим то в політиці він раз-у-раз поступався, й добутками свого купецтва, і своїх земель, одкуплявся від зазіхань московських князів навіть і тоді, коли, здавалося, спромігся б був справитися з ними; він не забезпечував свого побуту міцним ладом, хоча дорожив ним; хоч і не стояв, немов вода в сажальці, але й наперед не рушав, а вертівся на одному місці. Він мав перед очима мету, але не досить добре визначену, й не знайшов стежки, щоб іти до неї навпростець. Він був свідомий своєї єдности з Руською Землею, та не міг зробитися знарядом її загальної єдности; він бажав, рівночасно, в тій єдности вдержати свою відрубність, і не вдержав її. Новгород — як і Україна — тримався федеративного устрою навіть і тоді, коли супротивний вихор повалив недокінчену будівлю його.

Таксамо й Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й Україна, зорґанізувавши козацький устрій, — форму, що зародилася ще в далеку давнину, — шукала тої федерації у спілці з Московщиною [1]), де вже давно зникли ці федеративні основи.

[1]) Костомаров має на думці Переяславську умову 1654. р.

Вище я завважив мимохідь, що козацтво розпочалося в XII.—XIII. ст. На жаль, історія південної, Київської Руси немов провалюється після татарської руїни. Мало відоме нам народнє життя в XIV. і XV. ст.; одначе ж елєменти, з яких складалися основи того, що в XVI. ст. зросло виразно в формі козаччини, не зникали, а розросталися. Литовське панування збило докупи роз'єднані частини, склало з них щось ціле, одне. Але незабаром життя пішло, як давніше. Князьки, не з Рурикового вже, а з Ґедиминового роду, незабаром зрущилися, як і колишні, й почали, як і колишні, гратися своєю долею. Не маємо джерел, щоб запевно сказати, чи велика була участь народу в життю за князів нового роду; безперечно, що в суті все йшло, як і перше було: ті ж дружини, ті ж воєвничі ватаги помагали князям, настановляли їх, озброювали одних проти других. Злука з Польщею стягла живучі елєменти України й дала їм инший напрям; з бездомних керманичів, із верховодів ватаг вони за Польщі поробилися земельними власниками; з'являється змагання особисті спонуки заступити правом; польська національність, із куди більш розвинутою культурою, ніж руська, взяла над останньою верх, захопила в себе її вищі кляси, відірвала їх од їхньої справжньої національности, розірвала

їх звязок із рештою народа й дала їм як-найдогідніщі умови для того, щоб затягти в ярмо той народ. Досі народ перебував у заколоті загального самовільства: або його тримали в неволі сильні, або він скидав одних сильних на те, щоб натомісць посадовити других. Тепер же він підлягає й попадає в неволю леґально, себто, визнаючи до деякої міри оту неволю за справедливу й законну.

Отоді то сяйвом метеору виходять у формі козацтва ті староруські основи, що потроху розвинулися ще в XIII. ст. й довго ховалися в народі. Та тільки саме козацтво, як відродження старовини, поневолі носить уже в собі зарід розпаду. Козацтво носиться з тими ідеями, якими нічим було живитися в сучасній течії історичної долі. Козаччина XVI. й XVII. ст. й удільщина XII. і XIII. ст. скидаються одна на другу більш, аніж можна собі гадати. Правда, що прикмети назверхньої несхожости не дуже виразні, як прирівняти їх до прикмет назверхньої схожости, за те внутрішня схожість має велику силу. Козацтво, як і давні київські дружини, складалося з людей усякого типу, в ньому була перемішка турського елементу, в ньому панує особисте самовільство. І козацтво таксамо простує до постановленої мети тим шляхом, на якому само себе знесилює й нівечить. І в

козаччині та ж невизначеність і непостійність, там таксамо настановляють і зсаджують проводирів, і там такі ж самі бійки за них. Певна річ, що важною може здатися ця обставина, що в давнину зверталося увагу на походження, рід провідників, бо походження служило правом, а серед козаччини, навпаки, вибірали зпоміж рівних[1]). Але швидко козаччина почала доходити до давнього удільного ладу й напевно дійшла б була до нього, як би не стали були на перешкоді випадкові обставини, які часто зміняють хід життя, не вважаючи на якісь там історичні закони. Коли Хмельницький устиг заслужити славу й повагу серед козацтва, воно робить своїм провідником його сина, дарма що той син не мав одповідних до того прикмет. Вибір гетьмана довго повертався коло осіб, споріднених із Хмельницьким, і тільки те, що перевівся рід Богданів, перешкодило тому, щоб наново воскрес родовий княжий лад, хоча б і в иншій формі.

---

[1]) Це було не зовсім так: ми знаємо, що й козаки звертали немалу увагу на походження й рід своїх провідників, головно, гетьманів. Петра Дорошенка, наприклад, цінили за те, що він «з діда-прадіда козак», з Многогрішного глузували за те, що він «мужичий син», а з Самойловича за те, що «попович». Але рішали все, розуміється, особисті заслуги, енерґія і спритність кандидата. *Д. Дор.-ко.*

На сході було навпаки: тут особисту волю доти звужували, доки її не знищили. Колись і тут були і прокидувались основи вічевого ладу. Принятим звичаєм заводити владу — був вибір князя; але тут розуміння громадського ладу заручилися трівкістю, їм на підпомогу стали православні ідеї. В сьому напрямі ріжниця племен визначилася як не можна виразніше. Православіє в нас було одне; занесли його до нас такі самі люде, з того ж самого джерела; духовенство складало одну корпорацію, незалежну від місцевих особливостей політичного ладу: церква вирівнювала ріжниці, й коли що повинно було однаково принятися по всьому руському світу, то вже ж саме те, що виходило з церковної сфери. Отже не так воно сталося насправжки. Православіє принесло до нас ідею монархізму, освящення влади небом, воно оточило розуміння влади промінням верховного орудування світом із неба; православіє навчило, що над течією нашого земного життя стоїть воля божа, і що вона править нашими вчинками, показує нам будуччину по смерти; православіє зродило думку, що все, що діється довкола нас, — діється або з ласки або з гніву божого; православіє примусило, починаючи яке діло, звертатися до Бога і складати успіх на божу ласку. Таким робом, не тільки в по-

діях незвичайних, недовідомих, а навіть у щоденних громадських справах можна було раз-у-раз убачати чудо. Все це розповсюджено скрізь, скрізь воно, здебільшого, принялося і приладилось до історичної течії; але ж ніде воно так не перемогло супротивних старих поглядів, ніде так прикладно не визначилось у практичному життю, як на Східній Руси.

Загальність православія давала, одначе, хоча трохи волі й місцевим інтересам. Православіє допускало місцеві святощі, котрі хоч і були загальні, але опікувались особливо якоюсь одною місцевістю. Отак і позаводилися по всіх руських землях патрональні храми: в Київі — Десятинна Богородиця і св. Софія; в Новгороді й Полоцьку — св. Софія; в Чернигові і в Твері — св. Спас і т. инші. Скрізь вірили, що благословення з такого головного храма йде на цілий край. Андрій збудував у Володимирі золотоверху церкву Богородиці й постановив у ній чудовний образ, викрадений ним із Вишгороду [1]). Ніде святощі патронального храму не визначалися таким родючим, чудотворним значінням, як у Володимирі. Літопис Суздаль-

[1]) старе місто над Дніпром, на північний захід од Київа, вже в X. і XI. в. було важним торговельним центром

щини не то що всяку перемогу, всякий успіх, а то мало не кожну, хоч трохи примітну подію в краю вважає за чудо тої св. Богородиці («сотвори чудо святая Богородица владимірская»).

Ідею вищого орудування подіями доведено до того, що успіх сам себе освячує: пішла яка справа на руку — значить, Бог її поблагословив, значить — вона діло добре. Старі міста ростовсько-суздальської землі заспорилися з Володимиром, Володимир переспорив, узяв перевагу, значить: це чудо св. Богородиці. Варто звернути увагу на те місце в літописі, де він признає, що Ростовці й Суздальці, як старші, стояли таки за своє право *(хотяще свою правду поставити)*, і, зрівнюючи справу цих міст із обичаями всіх руських земель, додає, що вони, противлячися Володимирові, не хотіли правди божої *(не хотяху створити правды Божія)* і противилися Богородиці. Ростов і Суздаль хотіли, щоб князі були з вибору народу, а Володимир, наперекір їм, постановив Михайла, й літопис повідає, що *«сего же Михаила избра святая Богородица»*. Виходить таке, що місто Володимир вимагає для себе верховодства у краї за те лишень, що в мурах його перебували святощі, що творили чуда й давали успіх. «Володимирців прославив Бог на всю землю й

помагає їм за їх правду», кажеться в літописі, й далі повідається, чим Володимирці добули собі такого талану: «*его же бо человѣкъ проситъ отъ Бога всѣмъ сердцемъ, то Богъ его не лишитъ*». Отак то, замісць громадського права, замісць звичаю, освяченого часом, заводиться право підпиємства молитвою й божа воля на усіх його. Може хто погадати собі, що це крайній містицизм і відхил од практичної діяльности, та де там: у самій річі це найбільша практичність, тут показується стежка, якою можна позбутися всякого остраху перед тим, що захитує волю, тут для волі як-найбільший простір; тут і надія на власну силу; тут і вмілість користуватися з обставин. Наперекір старосвітським звичаям, старосвітському ладові землі, Володимир стає головним містом через те, що Богородиця сприяє йому, а сприяння Богородиці видко з того, що Володимир має усіх. Володимир користується з обставин, коли його супротивників піддержує боярщина, вибрана вищими верствами; він підносить прапор маси, заступається за слабих проти сильних; вибрані ним князі боронять справедливости на користь слабих. Про Всеволода Юрієвича в літописі сказано: «Судя судъ истиненъ и нелицемѣренъ, не обинуяся лице сильныхъ своихъ бояръ, обидящихъ меншихъ и работящихъ

сироты и насилье творящихъ.»[1]) Разом із тим вйборне право, вічеві основи прибірають широченний розмір, і тим самі себе підкопують і нівечать. Володимирці на вічу перед Золотими Ворітьми вибірають на князівство не самого Всеволода Юрієвича, але й дітей його. Видко з сього, що віче вважало за річ можливу поширяти свої присуди не тільки на живих людей, але й на нащадків його, заводити міцний лад на довгі віки, коли не на все, доти, доки хтось із доброю головою не спроможеться знайти инший поворот на новий шлях і не поведе до своєї нової мети, не доб'ється успіху й не піднесе його в апотеозу, освячуючи його божим благословенням.

Наостанку, зріст нового міста Володимира має ще і своє окремішнє значіння й одбивається характером великоросійським. Відомо, як учені надавали вагу новим містам за те лишень, що вони нові. На нашу думку, новина міст сама про себе нічого ще не значить. Зріст нових міст не міг породити нових поглядів, виробити нового ладу, більшого за той, що міг би статися і в старих. Осадниками нових міст були мешканці з старих,

---

[1]) що він творив суд правдивий і не облудний, що не щадив сильних своїх бояр, які кривдили слабших і брали в неволю сироти та робили насильства

а вони мимоволі переносили на нові селища ті розуміння, ті погляди, яких трималися в давніх селищах. Особливо в Росії так повинно було бути; в Росії нові міста не поривали звязку зі старими. Коли нове місто хоче стати незалежним, визволитися зпід влади старого — воно через те саме силкуватиметься стати тим, чим було старе, а не більш за те. Щоб у новому місті заклюнувсь і виховався новий лад, треба, щоб перших осадників його витисли зі старих селищ якібудь такі рухи, котрих не терніла маса старого міста, — або щоб на нових селищах переселенці ніде ні в чому не стикалися з старим ладом і перебували в таких обставинах, що сприяли розвиткові нового ладу. Хоч би як далеко від своїх старих селищ зайшли переселенці, то вони задержують свій старий побут, свої старі споконвічні погляди, скільки снаги стане, наскільки не знищують їх нові умови. Покидають вони свою старовину тоді лишень, коли до того приневолить їх неминучість, коли вони ніяк не зможуть погодити її з новим селищем, тай тоді ще вони покидають її не зразу, а повагом, силкуючись раз-у-раз залишити в себе хоч дещо з старовини. Українці, рушаючи з своєю кольонізацією на схід, перейшли вже на той бік Волги, одначе ж і там вони зістаються такими ж Україн-

цями, як і в Київщині; а хоча дещо і придбали собі нового в мові, в поглядах, у вигляді, то це те, чого надали їм нові обставини, серед яких доля судила їм жити на нових селищах, а не того тільки, що вони переселенці. Те ж мусимо сказати і про Великорусів, переселенців на Сибір: вони й там Великоруси; певно, що відміни якісь мають, але тільки ті, що вийшли з неминучих причин, які примусили їх перемінити трохи життя та використовувати для себе підсоння, ґрунт, продукти землі й сусідства.

Нові міста в давній Росії повставали недалеко від старих, за яких там десять верстов, як от Володимир од Суздаля або від Ростова; певна річ, що тут не могло бути значних, навіть ґеоґрафічних, умов для розвитку чогобудь цілком нового. Та навіть нехай би нове місто лежало й за кілька сотень верстов од старого, то головні ґеоґрафічні умови робили їх схожими поміж собою. Нам здається, що не дурно вчені шукають нового елєменту, але його треба шукати не в нових містах, а в нових людях. Уся річ у тому, що на північному сході Росії формувалася нова слав'яно-руська народність, із своєрідною вдачею, з одмінними умовами й ознаками життя. Початок цієї народности губиться в далекій давнині, від якої

до нас не дійшло жадних звісток; у XII. столітті вона вже нагадує про своє існування деякими виразними рисами. Ми не маємо змоги простежити, як ці риси складалися й вироблялися аж до того часу, коли вони вилилися в той тип, що його ми знаємо з нізніших часів. Знаємо тільки, що в цих сторонах жили фінсько-туркське племена; в їхні землі вдерлися Слав'яни й оселилися там. Цими новими осадниками були, здебільшого, Кривичі, через те, що великоруське наріччя має розмірно більше спільних рис із білоруським. Далі, нам із історичних джерел відомо, що туди ж переселялися й люде з України. Ми не знаємо, яке відношення, який вплив на сформування цієї народности мали В'ятичі; щодо цього племени нема змоги робити якінебудь висновки і з инчих рис, але нічого казати, що нізніще великоруська територія, дійшовши до меж цього племени, забрала його у свої межі; елементи, що характеризували народність В'ятичів, увійшли в склад великоруської народности.

Слав'яни, що прибували сюди з ріжних сторін, мусіли скласти з себе мішанину вже через те, що приходили вони з ріжних віток руського народу; ця мішанина неодмінно мусіла дістати свої своєрідні прикмети. Але в яких відносинах стояли ці зайшлі руські люде та

їхні нащадки до тубольців із чужих племен? Оце найважніще питання, що на його відповісти ми не маємо змоги, якщо не хочемо блукати у сфері всяких здогадів та міркувань. Звісно, що Поляки, а за ними й західноєвропейські вчені, склали теорію, що, мовляв, великоруський народ уявляє з себе таку мішанину, що його треба вважати приналежним до туранської раси, а не до сляв'янської. Але ці люде, що висловили цю теорію, зовсім не були підготовлені до розсліду такої важної справи; отже й теорія їхня не має жадної наукової ваги. Треба тільки пожалкувати, що це питання, одне з найважніщих у руській історії, не було як-слід обмірковане й досліджене науковим способом. Воно може бути до певної міри з'ясоване тільки за допомогою фільольоґічних і етноґрафічних відомостей, що відносяться й до чужих племен, і до руських. Тепер ми можемо сказати одне: ми не знаємо, як одбувалася боротьба захожих Слав'ян із тубільцями; не знаємо, до якої міри народність перших підбивала, вбірала в себе народність других; але ми певні, що відносини Слав'ян до чужоземців неодмінно мусіли сприяти сформуванню зовсім окремого народнього типу, хоча б у йому і взяв перевагу слав'янський елємент над чужородним; так воно і сталось. Таксамо й особ-

ливі етноґрафічні та кліматичні умови мали цьому сприяти.

В XII. ст. Володимир робиться зерном історичного життя майбутньої Великоросії, де хоч і в слабій формі, але вже виявлялися прикмети єдиновладної держави. Ті основи, з яких виросла потім суцільність Росії, стали зародом, одмінною рисою Володимира, його сили й міцности. Ми добачаємо тут прямування до міцної злуки частин, до установлення твердої влади, до підбиття, якщо не до прилучення, инших руських земель; прямування поширити свою територію коштом чужоземців і закріпитися на ній, закладаючи нові міста; бачимо народню пиху під прапором релігії, бачимо успіх, що усвячується божим благоволенням; тут спіраються на масу, а не на дружину, як це було в боротьбі Володимира з Ростовом, тут покірні обраній владі, — усе це виявляється в формі молодої галузі, що розрослася в величезне дерево під упливом пізніщих обставин, що особливим способом допомогли його зростові. Татарське завоювання додало нової стихії до політичного складу Руси. При всіх особливих прикметах життя північно-східної Руси, ми ще не бачимо там у дотатарські часи зароднів монархізму: вплив старих вічевих основ свободи панував там не менше, ніж по инших сторонах русько-сла-

в'янського світа. Але ми вже добачаємо такі риси народньої вдачі, що вказують на нахил до розвитку того політичного ладу, який запанував тут після татарського завоювання.

Монголи не насилували систематично і свідомо народньої самоуправи: їх політична освіта не доросла до прямування злучати маси й централізувати позабірані краї. В Монголів перемога визначалася тільки загальною руїною та збором данини. І того і другого зазнала на собі Росія[1]). На збірача данини треба було на цілу Русь одного вірного чоловіка, одного підручника; такого підручника зарані виплекала руська історія — ним був великий князь, голова над князями, значить, і голова над володінням землями. І от голова князів зробився підручником у нового пана. Право старшинства й родоводу, право виборне, мусіли однаково підлягати новому праву — волі державця всіх земель, державця законного; бо завоювання є фактичний закон, котрого не обмірковують. Не було нічого природнішого, як з'явитися такому хановому підручникові на тій землі, де лежало насіння готове; треба було тільки поливати те насіння, щоб воно зійшло й достигло.

*

[1]) Костомаров має тут на увазі Московщину. *Д. Дор.-ко.*

Прапор успіху під захистом божого благословення піднесено й на другій новоселиці — в Москві, піднесено його так самісінько й тим самим шляхом, як і в Володимирі. Знов нове місто перемогло старе, й тут таксамо, як у Володимирі, запомагає церква. Над Москвою спочиває боже благословення: в Москву перебірається митрополит Петро [1]); святий муж власними руками викопує собі могилу, й та могила повинна була зробитися місцевими історичними святощами. І в Москві будують церкви Богородиці. Замісць права, освяченого давниною, замісць права народнього, знехтованого тепер самовільством завойовника, виринає наверх і панує ідея божого благословення на успіх. Тут не місце вирішати питання, чому Москва взяла верх над Володимиром; це спеціяльне питання великоруської історії, а в нас мова йде виключно про протилежність загальних основ кожної народности. Одначе треба помітити, що Москву таксамо, як стародавній Рим, населили ріжні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові приблуди з усіх усюд руських земель. Особливо це можна сказати про вищі верстви — про бояр і вельми

[1]) Первісно галицький митрополит, потім митрополит «усеї Руси» [1309. р.], перенісся в Московщину, й від 20. р. XIV. ст. пробував постійно в Москві.

численних тоді дружинників. Великий князь наділяв їх землями в Московщині, а через те та ж сама мішанина оселювалася не тільки в Москві, але й по околицях, котрі безпосередно тягли до Москви. Захожі люде приносили із старих своїх селищ ріжні давні погляди, ті погляди стикалися поміж себе, й, натурально, мусіло зродитися з них щось нове, своєрідне, не схоже спеціяльно з тим, із чого воно вийшло. Новгородці, Суздальці, Полочани, Кияни, Волиняки прибували в Москву, кожен із своїми власними поглядами й переказами свого краю, та розповідали їх один другому. Але ж усе те, що вони розповідали, переставало вже бути тим, чим було в кожного з них, і перероблювалося в таке, яким не було ні в кого з них. Така мішанина мешканців усе швидче визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до завойовування. Кинувши зерно на свою невелику ниву, така мішанина дає йому зрости на ширшому полі, на полі тої роботи, що виринає опісля від поширшання території. Отак Рим — зпочатку був збіговищем волоцюг із усіх усюд ріжностихійної Італії, а далі випестив із себе самостійне політичне тіло: хоч воно склалося з численних частин, але в суті не скидалося ні на одну з них.

Характером панування цього тіла було більшати й більшати, забірати чуже, проковтувати в себе ріжнородне й поневолювати, де можна, силою зброї, а де можна, силою хитрощів. Рим силоміць ізробився головою Італії, а потім усю Італію зробив Римом.

Москва зо своїми відносинами супроти Росії вельми скидається на Рим у його відносинах супроти Італії. Дивовижно схожі ті стежки, якими прямували Рим — до злуки в одне всіх земель Італії, а Москва — земель Росії. Тою стежкою було в них переселювання міст, а часом цілих околиць, і поселювання на підбитих зомлях військових людей, що повинні були бути засобом до асиміляції краєвих народностей і до сполуки частин ув одне. Таку політику Москва як-найвиразніще виявила за Івана III. й за сина його Василя[1]), коли з Новгороду й його околиць, із Рязані, з Пскова і з Вятки живосилом виводили тубольців і розселювали їх по ріжних инчих руських землях, а натомісць перепроваджували «служи-

---

[1]) *Іван III. Василевич* [1462—1505] підбив і злучив із Московщиною, між иншим, Новгород (1478) і звільнився зпід панования Татар [1480]; він перший назвав себе царем (государем, див. стор. 97) Великої Руси й на зразок візантійських цісарів приняв за герб свого дому двоголового орла; *Василь IV. Іванович* [1505—1534] — здобув Смоленськ (це перший цар, що почав жити у Кремлі, збудованім італійськими архітектами й інжинерами).

лыхъ людей»[1]) і надавали їм землі, що лишилися після тих, що їх вивласнено. Москва виникла з мішанини русько-слав'янських народностей і зростала з сеї мішанини. Мабуть, і Володимир витворила чи не така ж сама мішанина, але про Володимир ми не маємо певних джерел, а подаємо лишень цю річ як здогад; про Москву ж говоримо з певним правом історичної правди.

Прямування Москви й Володимира були однакові; чи Москва взяла верх, чи инше яке місто, це все-одно, бо все склалося почасти на одних і тих самих основах. Як колись Володимир намагався підбити Рязанщину й Муромщину й верховодити над иншими руськими землями, так тепер Москва, тим самим робом, хоч серед цілком инших умов, підгортає під свою руку землі і князівства, та не тільки підгортає їх, але і проковтує. Володимир не має снаги досягнути того, чого досягла Москва: вічеві й федеративні основи були тоді ще живі; тепер зросли, відповідно до народнього духа й під упливом завойовування, ті супротивні основи, що нівечили основи віча й федерації; перші задушив острах піднесеної влади; останні ослабли слідом за першими. Князі все менш і менше стали залежати від

---

[1]) урядовців, службовців

вибору, через що не переходили з одного місця у друге, а закріплялися на одному місці й почали дивитися на себе не як на виборних керманичів, а як на володарів. Почали вони, так мовити, прикріплюватися до землі й тим запомагали прикріплювати до землі народ. Москва, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній. Отак склалася московська монархія, отак із неї виросло згодом російське державне тіло. Громадською стихією Москви є загальність («общинность»), знищення особистости, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистости раз-у-раз виявляв свою живучість.

З церквою в Великоросії сталося якраз навпаки тому, що було на Україні. На Україні церква мала велику моральну вагу й силу, але вона не доводила своєї сили до того, щоб на-віру, без доказів освячувати успіх справи: на сході церква неминуче повинна була в особі своїх верховних достойників зробитися орґаном верховного остаточного суду: вже ж на те, щоб яка справа добула собі характер божої ласки, треба було, щоб це признав хтось такий, що орудував правом такого визнавання. Тим то на сході церковна влада

стояла незмірно вище понад народньою масою, мала куди більшу змогу виявляти свою самовладну силу, ніж на Україні.

Вже у XII. ст., власне ще за дитинства Великоросії, бачимо там, що єпископ Федор, добиваючись визнання самостійности своєї єпархії, допускався ріжних нелюдських учинків і насильства. «Много бо пострадаша человѣци отъ него въ держаньи его, и селъ изнебывши и оружья и конь; друзіи же и работъ добыша, заточенья же и грабленья не токмо простцемъ, но и мнихомъ, игуменомъ и ерѣемъ; безжалостивъ сый мучитель, другимъ человѣкомъ головы порѣзывалъ и бороды, инымъ же очи выжигая и язык урѣзая, а иныя распиная на стѣнѣ и мучи немылостивнѣ, хотя исхитити отъ всѣхъ имѣнье; имѣнья бо бѣ несытъ, акы адъ»[1]). Шкода, що не відаємо, якою стежкою й серед яких обставин єпископ дійшов до того, що міг коїти отакі хижацтва; але певне, що він спірався

[1]) По нашому це буде ось як: «Багато людей постраждало від нього в тюрмах, і позбулося свого добра, иншим довелося працювати як невольникам, зазпати заслаиня і грабування, й не тільки світським людям, але й ченцям, ігуменам і священикам; безсердечний цей мучитель одним голови відтинав, иншим обстригав бороди; иншим очі випалював, язик вирізував, а инших розпинав на стіні й мучив без милосердя, бажаючи пограбувати маєтности; бо на маєтности був неситий наче пекло». *О. К.*

на світську владу Андрія Боголюбського, котрому для освячення його задумів треба було мати у своїй землі самостійного головного церковного керманича. Тим то Андрій вельми заходився, щоб патріярх висвятив йому єпископа, відрубного від київської митрополії. Світська влада спіралася на духовну, духовна — на світську. Нові основи тоді були ще молоді, не кріпкі, й не могли ще де в чому не поступитися перед старими; а старі ще не втратили своєї живучости, тим то єпископові Федорові за його пиху довелося відобрати відплату в Київі, таксамо, як кілька літ згодом у Боголюбові відобрав одплату той князь Андрій, що видав Федора, головою [1]). Андрій і Федор уважали Ростов за щось нижче від Володимира, бо Андрій робить незалежним єпископа від Ростова. Патріярх, одначе, на це не згодився, але висвятив Фе-

[1]) Федор, одержавши від патріярха висвячення на єпископа, не хотів їхати в Київ по благословення від митрополита, через те володимирське духовенство не хотіло коритися йому, — за те ж він позамикав церкви й заборонив богослуження. Андрій мусів вирядити єпископа в Київ по благословення. В Київі митрополит звелів, за византійським звичаєм, відтяти Федорові праву руку, виколоти очі й вирізати язик. — Князя Андрія 1175. р. за його лютість убили в селі Боголюбові його підручники — Ясин (мабуть, Кабардинець), Амбаль і Жид Мойзіч. Тіло князя лежало два дні і дві ночі, ніхто з духовенства не хотів ховати його. *О. Кониський.*

дора єпископом у Ростов, хоч не заборонив йому жити в Володимирі. Мабуть, оті злочини Федора викликала опозиція, що зустрів він у Ростові проти своїх замірів верховодити церковними справами в Володимирі так, як він верховодив світськими в Ростові. Здається, Федор, виконуючи зпершу Андрієву волю, потім занадто вже спілкувався показати йому, яку то велику вагу єпископова влада має і для самого князя. Андрій видав його на погибіль. Духовна влада, освячує, що правда, світську владу князя, одначе ж остання не дає, щоб її підгорнула під свою руку духовна; й як тільки духовна влада виходить на боротьбу проти неї, світська придавлює її. Так воно велося й опісля протягом усієї історії Великоросії. Духовенство допомагало князям прямувати до самовладства; князі шанували духовенство й вельми його підпірали; але кожний раз, коли тільки духовна влада не йшла поруч із самовладною світською, остання зараз же давала їй почути, що світська влада немпнуче потрібна. Така взаїмна противага вела як не треба краще до діла. Инакше світська влада й не могла чинити: коли б вона піддалась була духовній, допустила теократичний принцип, то вже б тоді сама вона не могла була йти прямою стежкою, не добувала б освячення для своїх задумів;

тоді самі по собі витворилися б були такі права, котрі б її саму звязували. А доки духовна влада орудувала тою силою, яку в неї все могла відобрати світська, то, ради себе самої, вона мусіла йти поруч із світською і провадити її до тої мети, яку собі вибірала ця остання. Тим то в історії Великоросії доволі зустрічаємо прикладів, де церковні святителі потурають світським монархам і освячують їх учинки, цілком противні церковним канонам. Наприклад, митрополит Даниїл виправдав розвід Василя з Соломонією [1]) й замкнення безталанної великої княгині; а Іванові IV. духовенство не заборонило взяти четвертого шлюбу, хоч такою річчю церква зпоконвіку гидувала. З другого боку, бачимо приклади, як опозиція духовної влади проти державців не мала успіху. Митрополит Филип [2]) попла-

[1]) Митрополит *Даниїл* (1522—1547), учень Йосифа Волоцького [див. прим. стор. 69], взагалі в усьому потурав цареві Василеві; на розвід царя з Соломонією [цар хотів розвестися з нею через те, що вона не мала дітей] дав свою згоду, наперекір забороні натріярха й атонського манастиря. [Соломонію, з боярського роду Сабурових, живосилом пострижено в черниці й виряджено в манастир, а Даниїл дав шлюб князеві з иншою боярською донькою, Оленою Ґлінскою.]

[2]) Митрополит *Филип* (1566—1568) був до свойого вибору на митрополита ігуменом соловецького манастиря і своєю працею зробив цей манастир культурним центром півночі Московщини. Ця його діяльність послужила опісля Іванові IV. Грізному (1533—1584) та опричникам,

тився життям за те, що картав душогубство й богозневагу того ж царя Івана Грізного; а цар Олексій Михайлович не завагався пожертвувати своїм улюбленим патріярхом Нікоиом[1]), коли сей останній надто незалежним словом заступився за самостійність і повагу церковного керманича. Зате ж, коли обидві влади жили у згоді, коли світська не вимагала від духовної нічого такого, що було очевидячки противне церкві, й коли духовна не важилася стати поверх світської, тоді церква фактично орудувала всім життям — політичним і громадським, і влада була міцна, бо приймала освячення від церкви. Отак великоруська фільософія, спізнавши потребу громадської єдности, визнала, що на жертву їй треба віддати особистість, що це умова всякої загаль-

---

ворогам митрополита, притокою до обвинувачення його в ріжних зловживаннях, наслідком чого його скинено з митрополита й закмнено в манастирі, де його задушив улюбленець Івана Грізного, Малюта Скуратов.

[1]) Патріярх *Нікон* (1649—1660) мав великий особистий вплив на царя Олексія Михайловича Романова [1645 до 1676], й той вплив використовував на те, щоб зміцнити становище церкви й увільнити її від царської залежности. Явна боротьба між царем і патріярхом, який мав багато ворогів між боярами, боротьба, що почалася 1658. р. — після того, як митрополит одмовився кинути клятву на двоє людей, що зрадили царя в польському поході, — скінчилася поразкою оставнього. За присудом собора, що зійшовся 1666. р. судити патріярха, Нікона заслано в манастир.

ної справи, й повірила народню волю на волю своїх підручників, оддаючи освячення успіху вищому виразові мудрости, і таким шляхом прийшла у свій час до формули: «Богъ да царь во всемъ!», формули, що визначає остаточний тріумф панування загальности («общинности») над особистістю.

За того далекого від нас часу, який ми назвали дитинним віком Великоросії, в релігійности Великорусів визначається та риса, що стала відмінною їх прикметою, а потім виступила як суперечність тому релігійному світоглядові, який склався на Україні: ми маємо на увазі нахил до обрядів, до формул, зосередження на зверхніх формах. Таким побитом, на північному сході б'ють собі голову над тим: чи можна у свята вживати м'яса й молока? Це — «толкъ», що належить до тої безлічі сект (раскол), що й за нашого часу існують, стоячи за саму лишень назверхню сторону.

На Україні стрічаємо в давнину два не досить нам відомих одхили від православія, але не в такому дусі. Це була наука Андріяна і Дмитра: вона зачіпала сутні канони церкви, й міркування її належать до сфери єресів, себто, таких неправдивих міркувань, що, в усякому разі, виникали з роботи розуму над духовними питаннями. На цьому полі

український народ і опісля не визначався суперечками про назверхність, суперечками, на які така багата північ. Відома річ, що цілими віками, і тепер, в Українців ні розколів, ні суперечок про обряди не було. На півночі, в Новгороді і в Пскові, що правда, обрядовий спір зачепив розумовий рух у духовних питаннях — там ішли міркування про «*сугубе аллилуя*», в Новгороді спорилися за те, як слід вимовляти: чи — *Господи помилуй!*, чи — *о, Господи помилуй!*, але навряд, чи такі міркування справді займали в давнину людей на півночі; бо умови суперечки про «аллилуї», відомі нам із житія Євфросина, ще досить сумнівні, й чимало людей уважає, що цей твір — він дійшов до нас не в тогочасних списках, — коли не написаний, так перероблений тими розкольниками, що силкувалися надати як-найбільшу вагу цьому питанню; а воно, це питання, було, як відаємо, одне з тих головних питань, що спонукали старообрядців одчахнутися від загальної церкви в Росії. До того ж у самій повісти про Євфросина розповідається, що Псков тримався «*трегубої*», а не «*сугубої аллилуї*».

Більш поширений і значніщий був на півночі другий єретичний рух, що вперше з'явився в науці, рух т. зв. стріґольників: цілий вік тлів він у головах людей і розрісся

опісля в мішанину ріжних «толків», зведених докупи Йосифом Волоцьким [1]), у його «Просвітителю», коло єреси з нахилами до жидівства. Цей рух, чисто новгородського характеру, пішовши потім скрізь по Росії, довго і в ріжних формах повставав як опозиція проти авторитетів думок. Одначе ж цей реформаційний рух не здобув великого впливу на Новгородщині і Псковщині; він показує тільки, що український народ, одхиляючись од церкви, йшов не тою стежкою, якою йшли Великоруси. На Україні, після коротеньких появ у XI. і XII. ст., не зустрічаємо спроб опозиції проти авторитету церковної науки, й тільки в XVI. ст. почало було кружати аріянство, коли Симеон Будний розповсюдив був свій катехиз українською мовою [2]), котрий, як запевняють упіяти, дсякі священики, через свою темноту, ще похваляли, не вбачаючи в нім єреси. Але в масі це явище не мало успіху.

---

[1]) *Йосиф Волоцький*, ігумен волоколамського манастиря (+ 1515), був основником того напрямку московської церкви, що ототожнював церкву й державу, домагаючись підпорядковання церковної влади — царській. Його учні так і звалися «йосифляни».

[2]) Власне, це була мова, зближена більш до білоруської, ніж українська. *С. Будний* був сам родом Мазур або Литовець, перенявся ідеями реформації, був кальвіністом, потім соцініянином [аріянцем], переклав на польську мову біблію. Його катехиз вийшов 1562. р.

Єдиним одхилом од православія, таким, що сяк-так потяг за собою народ, — була унія з римсько-католицькою церквою[1]), але ж відаємо, що унію запроваджувано інтриґами й насилою за допомогою златинщеної шляхти; в народі вона викликала проти себе вперту і кріваву опозицію. Білорусини, як плем'я більш сумирне й піддатливе, сильніще підлягли гнетові обставин і більш показали нахилу перейти на унію, коли не з доброї волі, так хоч не змагаючися проти неї, коли вже змагатися не можна було инакше, як енерґічною боротьбою. Не те було на Україні. Тут народ, почувши насилу над сумлінням, піднявся велетнем на оборону своєї старосвіччини і свободи переконань; і останніми часами, перейшовши навіть на унію, зрікся її з більшою охотою, ніж Білоруси. Отак український народ, не даючи духовенству права безумовно освячувати факти, насправжки лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великоруси: він усе обхоплював більш духа її, ніж форму. За нашого часу неможлива річ, щоб на Україні вийшов який розкол за яку форму або обряд: на це згодиться кожен,

---

[1]) Треба пам'ятувати, що ця річ писана в 1861. р., коли ще й чутки не було про штунду. До того ж, штунду викликали не обряди, а народяя темнота й біда. В основі штунди лежить економічне питаніія. *О. Кониський.*

хто хоч трохи знає український народ, хто придивився до його життя, прислухався до його корінних поглядів.

Ми бачили, як великоруська стихія, централізуючися у своїм дитинстві зпершу в Володимирі, а потім у молодечому віку в Москві, раз-у-раз виявляла прямування підгорнути під себе частини, а потім і знищити їх самостійність. Те ж саме відбилося і в релігійно-розумовій сфері. Витворилася нетерпимість до чужих вір, погорда до чужих народностей, гордовиті думки про себе. Всі чужинці, що провідували Московщину в XV., XVI. і XVII. століттях, ув один голос запевнюють, що Москалі з погордою ставляться до чужих вір і народностей; самі царі, що в тому напрямку стояли попереду маси, обмивали собі руки, приторкнувшись до рук чужоземних послів християнської віри. З Німців, що мали дозвіл жити в Москві, Москалі глузували; духовенство гостро виступало проти всяких зносин із ними; патріярх раз помилився, приняв Німців за Москалів і дав їм своє благословення; спізнавши свою помилку, він почав вимагати, щоб Німці носили якусь одзнаку, що виразніще відріжняла б їх од Москалів і не доводила його вдруге до такої помилки. Латинську й лютерську, вірменську й усяку иншу віру, аби вона хоч трохи чим ріжнилася від

православної, Москалі вважали за прокляту. Вони вважали себе за єдиний на ввесь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи — на Греків і Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність — то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалося за єресь, і на все несвоє вони дивилися згори.

Виробити такий погляд неминуче помогло Великорусам поневолення їх Татарами: зневажувані довгі літа в ярмі в чужовірних і чужинців, вони, вибившися з ярма, визначалися пихóю й нехтованням других: відома річ, що ніхто так не пиндючиться, як визволений раб. Оце ж то й потягло так цупко Великорусів до тої замани чужени́цею, що від часів Петра І. з'явилася ніби то як реформа. Натурально — одна крайність викликує другу.

Нічого такого не було в українському народі. За давніх давен Київ, а згодом Володимир на Волині, був осередком селищ чужинців ріжних вір і племен. Українці зпоконвіку звикли були чути довкола себе чужу мову й не цуратися людей із иншим обличчям і иншою вдачею. Вже в X. ст., а, може, ще й раніш, Українці ходили у Грецію: хто промислував там, а хто служив у війську чужих

державців. Після приняття християнської віри перейшла на Україну молода християнська цивілізація й потягла за собою ще більше чужинців із ріжних кінців землі. Українці, принявши від Греків пову віру, не перейняли від них тої неприхильности до західної церкви, що водилась у Греції. Перші архипастирі на Україні, самі чужинці, силкувались пересадити ту неприхильність на українську цілину, та не вельми пощастило їм у цьому; в уяві Українця католик не являвся йому ворогом. Особи княжого роду побіралися з дітьми володарів католицької віри; ймовірно, що і в народі діялося те ж саме. Чужинці — Греки, Вірмени, Жиди, Німці, Поляки, Угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добрім ладі з тубольцями; Поляки, зайшовши з Ізяславом у Київщину, любувалися веселим життям у чужій землі. Отой дух терпимости, брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі. В козацьке товариство вільно було вступати кожному; його не розпитували, хто він, звідкіля, якої віри й нації. Польща почала була нарікати, що козаки до свого товариства приймають ріжних волоцюг і разом із тим і єретиків, котрі тікають од переслідувань духовного суду, та на це козаки відповідали,

що в них зпоконвіку так уже заведено, що кожному добра воля пристати до них і відійти собі від них. Ворожливі вчинки над католицькими святощами за часу козацького повстання викликала не зненависність до католицтва, а злість за насилу над сумлінням і за примус. Походи козаків на Турків і Кримців викликав не сліпий фанатизм до невірних, а помста за напади, за полон українських людей, та ще й тепер-на ті походи підбивала завзятість, жадоба здобичі, що неминуче розвивається в кожній воєвничій громаді, в якому б народі й де б вона не зорґанізувалася. Пам'ять про часи крівавого ворогування з Поляками й досі ще не щезла в народі, але ворогування спеціяльно до римсько-католицької віри, безумовного ворогування до польської народности, у вкраїнському народі немає. Українець із обережности кривди не забуває, але він не мстивий. Ні католицький костел, ні жидівська синаґоґа не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, але і з Жидом, і з Татарином. Але ж нехай тільки він замітить, що чужовірний, або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спалахує ще сильніще, ніж у Москаля. Видима річ: коли даєш волю другим

і шануєш їх, то це натурально вимагати й собі такої ж волі й обопільної поваги.

В Новгороді ми помічаємо такий же самий дух терпимости. Чужовірні мали право безпечного життя й богослуження; ріжниці в відносинах до чужовірних християн було так мало, що в Кирикових питаннях[1]) нагадується випадки, коли православні матері носили своїх дітей хрестити до латинського (варязького) священика, замісць до православного. Вибудування в Новгороді варязької церкви зродило в пізніщих поколіннях духовенства леґенду, в котрій оповідається, що деякі фанатики з духовенства баламутили православних тубольців, нацьковуючи їх на чужовірних, але це баламутство не мало жадного успіху. В Новгородській землі жило доволі чужинців-поган, але їх не приневолювали переходити на християнську віру. Новгородці так мляво розповсюджували віру, що в Водській землі[2]) ще в XVI. ст. були погани: хри-

---

[1]) *Кирик* — новгородський письменник із XII. ст.; його «Вопрошаніе Кюриково» — це питання щодо ріжних обрядів і церковних постанов, питання, з якими він звертався до ріжних осіб, н. пр., до Нифонта, новгородського епископа й ин.; після питань були й одповіди людей, яким ті питання ставлено.

[2]) *Водь* — народ фінського коліна, що його останки живуть і досі в петербурзькій ґубернії. Колись це було досить велике плем'я, займало землі від Фінського За-

стіянство ширилося поміж Воддю повагом, за те ж мирним шляхом. За віротерпимість вельми ремствували на Новгородців західні християни. Коли Шведи й Німці заходилися силоміць повернути на правдиву віру чудські племена, Новгород уступався за ці останні й помагав їм проти Шведів і Ливонського Ордену.

Папи у своїх буллях дорікали Новгородові, що він, заступаючись за поган, ворогує з християнством, і підбивали проти нього «хресний похід». Воюючи з Німцями або зі Шведами, Новгородці вважали їх за ворогів політичних, а не релігійних; ворогування набірало релігійного характеру тільки тоді, коли супротивники виявляли прямий замах на святощі православної віри. Те ж саме ми бачимо й на Україні. На нехристів Новгородці не дивилися з ненавистю; це видко з того, що Жиди придбали собі в Новгороді такий захист, що спромоглися навіть завести єретичну секту й навертали на неї тубольців. А тимчасом у Великоросію Жиди не сміли й показуватися. Коли, з одного боку, папи й західне духовенство дорікали Великому Новгородові, що він

ливу до Ільменського Озера і входило у склад Новгородської республики [водська п'ятина, себто, одна з п'ятьох земель, що належали до Новгорода]; про Водь часто згадують новгородські літописи.

запомагає поган проти християн, так, із другого боку, і православним сановникам не подобалася надмірна віротерпимість Новгородців, духовні сердилися за зносини з Латинянами, за придбання собі чужих звичаїв. Духовні бажали виплекати в народі думку, що всі неправославні поганн: ради такої мети забороняли вони вживати харчів, привезених із закордону так довго, доки їх не посвячено в цекві.

*

Із цього короткого історичного огляду ріжниць, які виникли з далекої давнини поміж двома руськими народностями, можна бачити, що у вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруськім переважає загальність. На корінний погляд Українця, спільна згода звязує людей, а незгода розлучає; Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного звязку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим то відгородити її від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали собі духа його, останні дбали дати йому тіло; в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, звязані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настілько, наскілько існу-

вання їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не вдало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу. Перше кілька разів показало себе нездатним до одновладного державного життя. В давнину воно панувало по руських землях, і коли настиг неминучий час або загинути або зміцнитись, воно зійшло поневолі з видівні й мусіло поступитися верховодством другому. Великоруський елемент має в собі щось величенне, творче, має духа суцільности, свідомість єдности, панування практичного розуму, Великорус уміє перебути тяжкі обставини, вибрати час, коли гаразд буде діяти й покористуватися ним, скілько йому треба. Цього не виявив наш український нарід. Його вільна стихія призводила або до розкладу громадських звязків або до виру стремлінь, котрі немов те колесо крутили народнім історичним життям. Отакими показало нам наше минуле дві руські народности.

У свойому прямуванню створити для ідеї, визначеної раз на віки, трівке, величезне, показне тіло, великоруський народ усе виявляв

і тепер виявляє нахил до матеріялізму й одстає від українського народу в духовому житті, в поезії, яка в останнього розвинулася незмірно більше, живучіще й повніще. Прислухайтесь до голосу пісень, придивіться до образів, створених уявою одного і другого народу, до словесних творів великоруського й українського люду. Не скажу, що в великоруських народніх піснях нема поезії; в них високопоетичною з'являється, власне, сила волі, сфера діяльности, себто, власне те, чого треба, щоб виконати завдання, яке намітив собі великоруський народ ув історичній течії політичного життя. Найкращі великоруські пісні ті, де змальована душа в ту хвилину, коли вона збірає свої сили, або коли тріумфує, або журиться від яких-таких неуспіхів, що, одначе, не ломлять нутрішньої могутности. От через що всім Великорусам так подобаються розбишацькі пісні: розбишака — герой, що виходить на боротьбу і з обставинами і з громадським ладом. Його стихія — руїна, але після руїни неминуче повинно відбудуватись нове. Нове находить свій вислів уже в набіранню розбишацьких ватаг, що виявляють із себе щось наче громадське тіло. Тим то й не треба дивуватися, як ми в розбишацьких піснях помічаємо ту ж саму стихію загальности, те ж само прямування збудувати

державне тіло, яке зустрічаємо в цілім історичнім життю великоруського народу.

Великоруси народ практичний, переважно матеріялістичний, до поезії горнеться тільки тоді, коли виходить із сфери щоденного життя, над котрим працює, працює, не запалюючись, не захоплюючись, а повагом, приміряючись більш до подробиць, до частин, тим то й не женеться за образом, що є душею опоетизовання кожного діла, кожної річі. Тим то великоруська народня поезія так часто рветься до того, чого не обіймеш, до того, що виходить поза обрій природної можливости, й часто знову знижується до простої забавки, до розваги. Історична споминка як-стій переміняється в епос, перетворюється в казку; зате в українських піснях вона тримається більш дійсности й часто не має потреби підносити цю дійсність до епосу на те, щоб ссяти промінням роскоші поезії. В великоруських піснях є туга, задума, але ж майже немає тої мрійливости, що так поетично причаровує в українських піснях, переносячи душу в світ уяви, нагріваючи серце неземним, нетутешнім теплом. Участь природи в великоруських піснях дрібна, в українських — незвичайно велика; українська поезія не розлучається з природою: природа оживляє її, поділяє з нею радощі й журбу людської душі; трави, дерева,

пташтво, звірята, світища неба, ранок і вечір, весна і сніг — усе дише, думає, почуває разом із людиною, все відгукується до неї чарівничим голосом, голосом то співчуття, то надії, то присуду. Душею кожної народньої поезії є звичайно — любов; та в великоруських піснях це почуття тільки де-не-де бере верх над матеріяльністю; навпаки, в українських воно досягає як-найвищого одуховлення, чистоти, височіні спонук і ґрації образів. На що вже матеріяльна сторона любови в жартівливих піснях, а й вона змальована з тою анакреонтичною[1]) ґрацією, що закриває собою тривіяльність і саму похіть одуховлює, ублагороджує. Жінка в великоруських піснях рідко коли виростає до свого людського ідеалу; рідко коли краса її підноситься понад матерію; рідко коли почуття закохання може шанувати в жінці що иншого, крім тілесної краси; рідко коли пісня нагадує про високі прикмети й повагу жіночої душі. Українська жінка в поезії українського народа змальована такою духово-прегарною, що й у самому свойому упадку виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого пониження. В забавних піснях, у жартівли-

[1]) Анакреонт — родом із Йонії — грецький лірик із VI. в. перед Хр.; писав м'ягенькі, мельодійні пісні, повні любови до життя, веселощів, любовного шалу.

вих різько зазначується супротивність української й великоруської натури. В українських таких піснях виробляється краса́ слова й вислову, досягає правдивої мистецькости; людська натура, відпочиваючи, не вдовольняється простою забавкою, а визнає потребу надати їй таку прегарну форму, форму, що б не тільки бавила, а ще й підносила душу; веселість бажає обгорнути її стихіями краси, освятити думкою. Навпаки, в великоруських піснях такої катеґорії визначається тільки прямування втомленої прозаїчною працею натури — побавитися аби-чим на годинку, не ворушачи мізку, не займаючи серця, не рушаючи фантазії. Такі пісні в Великорусів існують не самі ради себе, а ради побічної декорації иншої, чисто матеріяльної втіхи, й тому частенько доходять до цинізму.

І у громадському, і в сім'євому життю Великорусів більш чи менш видко брак того, що в українському житті становить поезію; і, навпаки, в останньому мало того, що становить душу, силу й повагу першого. Великорус мало любить природу; в селян дуже рідко здибаєш на горо́ді квітки — на Україні квітками пишається майже чи не кожний двір хлібороба. Цього не досить. Великорус має якусь ненависть до ростин. Я знаю приклади, де господарі вирубували дерева біля своїх

домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду. По скарбових селах, коли влада почала спонукувати людей садити біля хат верби, незвичайно важко було примусити, щоб поливали дерева, доглядали їх, не давали нівечити. Коли в двацятих роках нашого віку уряд наказав обсаджувати деревами шляхи, ця річ здалася народові таким важким тягарем, що скарги й нарікання відбилися в народніх піснях, складених надзвичайно тривіяльно. В Великоросії багато садів, але це все майже садовина, їх розводять із крамарською метою; лісову деревину зустрінеш рідко де, бо з неї немає користи для матеріяльного життя. Рідко коли можна здибати Великоруса, що б сніздавав і відчував красу місцевости, любувався, оглядаючи небо, і впивався б, ні на що не звертаючи уваги, очима в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявсь у блакитну далину лісів, заслуха́вся хором весняного птаства. Все оце майже все якесь чуже для Великоруса, він зав'яз у щоденних рахунках, у мілкій ковбані матеріяльних потреб. Навіть люде освічені, скільки нам доводилося помітити, теж байдужі до краси природи; ту байдужість покривають вони деколи наслідуванням західної чужениці, а в ній, як це відомо, кому

з власного досвіду, кому від людей, «добрий тон» вимагає показувати любов до природи [1]).

Фантазія в Великорусів бідна, тим то в них незвичайно мало забобонів, хоч за те незвичайно багато пересудів, і тримаються вони їх уперто. В Українців навпаки: на перший погляд, здається, що вони народ із величезними забобонами, особливо, по західному краю України це вельми б'є в очі. (Мабуть, це того, що там дуже далеко від великоруського впливу.) Трохи чи не в кожному селі існують поетичні оповідання, як мерці приходять із того світа, приймаючи на себе як-найріжноманітніщі постаті: ось померша мати приходить скупати свої дрібні діти, а он страшні упирі в о-півночі розпинаються на хрестах кладовищ і хижими голосами голосять: «*м'яса хочу*»! Вся Україна, така незвичайно багата на історичне життя, скрізь засіяна могилами; з ними злучені перекази про давнім-давні часи, і в цих переказах зпід ріжнобарвної намітки, витканої з проміння народніх вигадок, пробиваються сліди старосвіччини, не заведеної в писані літописи. Чари з своїми дивовижніми штучками, світ духів у як-найріжнородніщих постатях і страховищах, од котрих волосся стає на голові й бере

[1]) див. стор. 108, пом. 1.

реґіт аж до гикавки..., все те прибране в складні оповідання, у прегарні малюнки. Николи сам народ мало йме віри в дійсність того, про що оповідає, але не покине того оповідання, доки в ньому не потухне почуття краси, або доки старе не розживеться на оновлення свого поетичного змісту новими формами.

Цілком не те в Великоросії: там, як ми сказали, самі тільки пересуди; Великорус вірить у чортів, у домовиків, у відьом, бо він із діда-прадіда перенявся вірою в них; вірить через те, що не сумнівається в дійсности їх, вірить таксамо, як би вірив ув існування електричности або повітряного тиску; вірить того, що йому треба віри на те, щоб якось вияснити незрозуміле, а не на те, щоби вдовольнити прямування, піднестися з низини матеріяльного життя у сферу вищої творчости. Взагалі фантастичних оповідань мало в Великорусів. Чорти й домовики в них великі матеріялісти; сфера позамогильного життя, духовний світ мало цікавить Великоруса, й майже нема в нього оповідань про те, як приходять душі померших людей; а хоч і надибаєш таке оповідання, так воно запозичене з книжок, нових і старих, і скомпоноване більш у церковному, ніж у народньому характері. Зате Великорус, відповідно

до духа своєї нетерпимости, вперто стоїть за свої пересуди. Мені довелося раз бути свідком одного дуже характеристичного випадку: одного пана обвинувачували за безбожність і богозневагу через те, що він зневажливо висловився про віру в існування чортів.

Поміж письменними людьми, що починають що-тільки входити у книжкову сферу, можна помічати, до яких більше книжок беруться Великоруси, й на що власне в тих книжках вони звертають увагу. Як мені довелося запримітити, так це книжки або поважні, та тільки такі, що належать просто до професії читача, й то навіть тільки те з них, що може придатися до найближчого вжитку, або ж легкі, забавні речі, що служать до розваги на хвилину, при чому читач не дивиться на будову твору, не усвідомлює собі ідеї; поетів читають — на забавку [тоді вподобують собі більш те, що може злегенька полоскотати почуття своєю ріжноманітністю або незвичайністю ситуації], або на те, щоб люде бачили й тямили, що читач людина освічена й розуміє, що вважається за гарне. Можна часто зустрічати таких, що впиваються красою поезії, але насправжки, як гарненько доторкнутись їх душі, то й побачиш, що грає не правдиве чуття, а тільки афектація. А де афектація, там немає правдивого розуміння поезії. Ніде

правди діти: афектація серед освічених Великорусів — річ занадто звичайна; тим то, може, в Росії така симпатія до Французів, більша, ніж до инших народів; бо Французи виявили себе народом мало поетичним, у них і штука, й письменство, а потрохи й наука — ефектовані.

Коли в Великорусів і був дійсно великий, ґеніяльний, самобутній поет — то це Пушкін. У своїм невмірущім, великім Євґенію Онеґіні він змалював одну лишень половину великоруської народности, так звану освічену панську громаду. Траплялися вдатні описувачі і народніх звичаїв і побуту, але були це не ті поети-творці, що промовляли б мовою всієї народньої маси, сказали б те й так, за що гаряче схопилася б маса, як мимоволі повинен би сказати кожний із цієї маси, і сказати голосом поезії, а не прози. Але скажемо ще раз: не маємо й на думці відмовляти великоруському народові в поетичному елементі; навпаки, може бути, що цей елемент у них і глибший і вищий, ніж у Вкраїнців; він звернений не на сферу фантазії й почуття, а заліг у сфері волі й світлої думки. Великоруські пісні довго не подобаються; треба вчити їх, треба перенятись їх духом, щоб порозуміти ту дуже оригінальну поезію, що, може, через те й не зрозуміла з першого разу, що

чекає ще великих майстрів, котрим судилося б прикрасити її мистецькими творами.

*

Ми вже визначили різьку ріжницю в релігійній сфері Великорусів і Українців, у тому, що в останніх не бувало розколів, і що в них не відпадали від церкви через обряди й формули. Цікаво розібрати питання, звідкіля взявсь у Великорусів цей оригінальний настрій, це прямування сперечатися за букву й надавати доґматичну вагу тому, що становить часто або граматичне питання або обрядовість? Здається, це має своє джерело в тій матеріялістичній вдачі, котрою взагалі визначається в суті великоруська натура. Справді, розглядаючи великоруський народ у всіх його верствах, часто стрічаємо людей справжньої християнської моральности; релігійність їх звернена на практичне виконування християнського добра, але внутрішньої побожности, пієтизму в них мало. Ми стрічаємо облуднів, бузувірів, строгих виконавців назверхніх правил і обрядів, але теж без правдивої побожности, людей, переважно байдужих до релігійних справ, котрі зверхні потреби релігії справляють за тим, що звикли вже до того, але не здають собі справи з того, чого́ й на́ що все це діється. Наостанку, між вищими, так званими освіченими, верствами трапляють-

ся маловірні або й зовсім без віри, але їх поробила ними не якабудь праця розуму й духової боротьби, а замана: їм здається, що невіра є ознака просвіти. Дійсно побожні натури творять виняток, і побожність, духовий світогляд у Великорусів — ознаки не народности, не того, що народній натурі спільне, а ознака їх власної індивідуальної окремішности. В Українців бачимо цілком супротивну вдачу. Тут власне велика сила того, чого бракує в Великорусів; в них міцне почуття божої всеприсутности, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про божу волю над собою, сердечний порив у світ недовідомого, таємного, радісного. Обряди Українці виконують, формули шанують, але не піддають їх під критику: їм і в думку не прийде — двічі, чи тричі треба співати «аллилуя», котрими пальцями хреститися; а коли б і виникло таке питання, то воно розвяжеться, коли священик вияснить, що так постановила церква. Як би виринула потреба переначити що в назверхніх формах, чи в богослуженню, або перекласти св. письмо, Українці ніколи б тому не суперечили, їм і не прийшла б гадка підозрівати когонебудь, що він хоче перекрутити що у святощах. Вони тямлять, що релігійні обряди заводить церква, котру представляють

назверх церковні керманичі, й коли ті керманичі мусять завести що нове, не переиначуючи самої суті, то миряни повинні пристати на це, не сперечаючись; бо коли та чи инша форма або обряд визначують ту ж саму суть, то сама форма не має такої ваги, щоб варт за неї сперечатися. Нам доводилося розмовляти з релігійними людьми одної і другої народности; Великорус силкується визначити свою набожність тим, що виливає потоки слів над роз'яснюваннями назверхніх форм, букви, бере в цьому визначну участь; коли він строго православний, то його православіє полягає переважно в назверхній стороні; Українець почне виливати своє релігійно-моральне почуття, мало коли буде метикувати про богослуженя, про обряди, свята, а скаже у своїй побожности, який уплив зробило на нього богослуження, врочистість обряду, високе значіння свята й т. д. Зате на Україні й між освіченими клясами захитати віру не так легко, як між Великорусами; невіра загніжджується в душу Українця тільки після довгої, глибокої боротьби; навпаки, ми здибали поміж великоруською молоддю людей, вихованих із дитинства, здається, у строгій побожности, у сповнюванні приписаних церквою правил; але вони часом за першою легенькою зачіпкою, або часто від кількох дотепних

висловів покидають прапор релігії, забувають про навчання в дитинстві й без боротьби, без ніяких переходів робляться крайніми невірами й матеріялістами. Український народ — глибоко релігійний народ у як-найширшому розумінні цього слова; чи так, чи инакше склалися його обставини, чи таке, чи инше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із того поетичного настрою, яким одріжняється його духовий склад[1]).

*

У громадських розуміннях історія витиснула на двох руських народностях свої сліди й установила в них розуміння цілком супротивні. Прямування до тісного звязку частин, знівечення особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі, висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сім'євого життя і знехтованням особистої волі ідеєю «*міра*». Це все відбилося в народньому житті тим, що сім'ї в Великорусів не ділять, власність у них спільна, оселі й села платили в старовину чини, там невинний одповідав

[1]) див. стор. 108, пом. 1.

за винного, працьовитий робив за ледачого. Як же це глибоко лежить у душі Великоруса, видко з того, що за нашого часу, з приводу владження хліборобської справи, Великоруси, одні, під упливом запізненого московського слав'янофільства, другі, під упливом новомодного французького соціялізму, загукали скрізь про спільність. Для Українця нема нічого важчого й огидливіщого, як отакий лад; українські сім'ї діляться і дробляться зараз, як тільки члени їх почують у собі свідомість потреби самостійного окремішнього життя. Опіку батьків над дорослими дітьми Українець уважає за нестерпний деспотизм. Претенсія старших братів або дядьків верховодити над молодчими братами або небожами викликує між ними запеклу ворожнечу. Кревність і свояцтво мало сприяє в Українців згоді й обопільній любові; навпаки, вельми часто люде тихі, привітні, сумирні, згідливі, непримирно ворогують ізо своїми родичами. Сварки поміж родичами річ звичайна, і в нижчій, і вищій клясі. Навпаки, в Великорусів кревність примушує часто людину вибачати родичам, бути для них зичливіщими, примушує до того навіть таку людину, що в неї зовсім немає такої вдачі супроти чужих. На Україні, щоб заховалася любов і згода поміж близькими родичами,

мусять вони розійтися й яко-мога менше мати якогось спільного добра. Взаїмний обов'язок, заснований не з добровільної згоди, а неминучою долею, для Українця велике ярмо, зате в Великоруса такі обов'язки найбільш заспокоюють і втихомирюють спонуки його особистої волі. Великорус, ради покірливости обов'язкові, готов сам себе приневолити любити своїх близьких по крові, хоч би душа не лежала в нього до них, він усячину їм вибачає тільки за те, що вони його кревні, чого не вчинив би він із переконання; він готовий для них на особисту жертву, визнаючи, що хоч родичі й не варті того, але ж вони «своя кров». Українець, навпаки, готовий, здається, перестати любити ближнього за те, що він його кревняк; родичеві він менше вибачає за його слабощі, аніж чужому, і взагалі між Українцями кревність швидче нівечить добру згоду, ніж зміцняє її. Деякі Великоруси, придбавши собі маєтности на Україні, задумували часом запроваджувати в українській сім'ї великоруську міцність і нероздільність сім'ї[1]), та доводили тим до якнайогидливіщих сцен: не тільки рідні брати були що-години готові битись, але траплялося, що сини витягали батьків за чуби з

[1]) Тут мова йде про маєтности з кріпаками. *О. Кониський.*

хати [1]). Що більше принцип сім'євої влади й міцности кревного звязку закорінюється в життя, то більше з нього супротивного впливу на життя. Українець тоді тільки добрий син, шанує батька-матір, коли вони дають йому повну волю й на старости літ самі підлягають його волі; брат тоді добрий для брата, коли вони живуть ніби сусіди або товариші, не маючи нічого спільного, неподіленого. Правило «*кожному своє*» заховується в нас у сім'ях; не тільки дорослий не надягне несвоєї одежини, навіть у дітей у кожного своє; в великоруських селян часто дві сестри не тямлять, котрій із них належить кожушинка, а щодо відрубної власности між дітьми, то про це нема й мови.

Примусова спільність землі й одповідальність одного перед усіма (міром) здаються Українцеві як-найнестерпніщою неволею й несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита якогось абстрактного розуміння про *мір*, одповідати за другого, не маючи до того жадної власної охоти, — до всього цього історія не привчила українського народу. В розумінню Українця — *громада* цілком не те, що в Великорусів мір. Громада це добровільне товариство людей;

[1]) див. стор. 110, пом. 1.

хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить із неї; так водилося й на Запорожжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів — виходив ізвідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людиною незалежною, самостійним господарем; обов'язки його супроти громади не йдуть дальше поза сферу тих відносин, які установляє звязок її членів ради спільної безпечности й добра кожного. Великорус розуміє, що мір — є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна ріжниця виходить тут із земельної спільности. Коли член міра не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського міра — є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перенялася тим духом і значінням, що панують у Великорусів; коріння його лежало вже у глибині народнього життя: виходило воно морально з того ж самого прямування до тісної злуки, до громадської й державної єдности, яка, як ми показали, є відмінною ознакою великоруської вдачі. Приватна земельна власність виводиться ось яким леґальним шляхом із великоруської громадської фільософії: вся громада віддає свою долю в руки того, хто

заступає собою владу, кого над громадою поставив Бог, і, значить, усі повинні йому коритися. Таким побитом, усе належить йому безумовно, як божому намісникові; звідси погляд, що все — боже та царське. І перед царем, як перед Богом, усі рівні. А що Бог одного підносить, нагороджує, другого карає, принижає, то таксамо діє й цар, що на землі виконує божу волю. Це найліпше відбивається у приповідці: «Воля божья, судъ царевъ». Отим то народ, не нарікаючи, виносив на собі все, навіть і таке, що, здається, переходило край людського терпцю, як, наприклад, душогубства Івана Грізного. Цар чинив не по правді, лютував, але ж він був знаряддям божої волі. Супротивлятися цареві, хоч би неправедному, значить — супротивлятися самому Богу; це і гріх, і некорисно, бо Бог нашле ще й гіршого лиха. Маючи безумовну владу над громадою, цар є *государ,* себто, необмежений володар-власник усієї держави (государства). Слово «государ», визначало саме власника, котрий має право безумовно орудувати по своїй волі всім, що тільки є в його царстві, як своїми річами. Тому то давні Новгородці, виховані на инших розуміннях, і, відрубні від народности великоруської, так обурилися, коли Іван III. загадав стародавній титул *господин* перемінити на

государ[1]). Розуміння «господина» визначало людину, наділену владою й повагою; «господинів» могло бути багато, і владика був господин, і посадник[2]) — господин; а «государ» — був той, про владу котрого не можна було нічого й міркувати: він був єдиний таксамо, як єдиний власник речі; Іван III. добивався бути «государем» у Новгороді, себто, стати на місце Великого Новгорода, котрий до того часу був таким «государем», яким у Великорусів був цар або князь, що станув на місце громадської волі всієї нації. «Государ» як самовладник — творив умови громадського життя, робив усе й, між иншим, наділяв землями за службу собі. Таким чином, із першого розуміння виходить, що земля належала *мірові*, себто, всій суспільности; але коли це передано — особі «государя», то останній почав роздавати землі на користування по своїй вподобі тому, кого хотів вивищити й наділити. Ми кажемо на користування, бо власників у стислому значінню

[1]) див. стор. 59, пом.

[2]) Посадником звався на давній Русі княжий намісник. У Новгороді посадники добилися зчасом такої влади, що без них князь не мав права ні судити, ні вести війни. Уряд цей був виборний (вибірали без реченця). Посадник скликав віче, вів переговори з сусідами, одне слово, як перевелися князі, він був начальником республики.

цього слова не було. Те, що цар давав — він міг і відобрати в усякий час і наділити кому иншому, як це воно раз-у-раз і водилось. Як-тільки витворилися відносини робітників до такого посідача землі, то останній, натурально, набрав ваги уособленого міра, таксамо, як цар мав значіння уособленої нації. Кріпак єднав свою долю з шануванням пана: замісць своєї власної волі, волею для нього стала панська воля, а там, де не було пана — його особисту волю проковтував мір. У панських кріпаків — яка є земля, належить панові, а пан дає її обробляти людям, хліборобам, як і кому хоче; таксамо воно і в скарбових селян: земля віддана на користування мірові, а мір дає її поодиноким людям, як і кому хоче.

На Україні історичне життя йшло иншою стежкою, там не могло витворитись отаких поглядів про громаду (мір). Давні удільновічеві розуміння розвивалися далі й зустрілися з польськими; а в основах польських було чимало схожого зі староруськими розуміннями, й якщо польські розуміння перемінилися, то це від упливу західно-европейських поглядів. Споконвічного права особистої волі не проковтнула перевага громадської могутности, й не виробилося розуміння спільної власности на землю. Польські ідеї

викликали у староруських тільки той переворот, що вони реґулювали ці останні. Кожний хлібороб був самостійним власником свого добра; польський уплив тільки забезпечив його від самовільства народньої волі, котра й перше визначалася самодіяльністю громади, як злуки вільних людей, і обгородила його володіння de facto правом. Таким чином, польський уплив підніс дуків і впливових, створив вищу клясу, а масу вбогого люду повернув у кріпацьку неволю. Тільки ж там польський маґнат-власник не був виразником царської, а через неї й панської, волі; він володів по праву; кажучи по-просту, це право визначало силу, тріумф обставин і давнину роду. Так селянин не міг надати свому панові жадного значіння священної волі, бо він не розумів абстрактного права, бо він і сам із нього користав, а якогось уособлення він не бачив, бо його пан — був людина вільна. Натурально, і кріпак бажав при першій змозі зробитися вільною людиною, а отже в Великоросії він не міг цього бажати, бо він тямив, що його пан також залежна людина, залежна від иншої вищої волі так, як він був залежний од пана.

Поміж Українцями вельми рідко траплялося, щоб кріпак був щиро прихильний до свого пана, щоб його єднала з паном без-

корисна, немов сина до батька, любов; а між Великорусами це водиться частенько; в них трапляються зворушливі випадки сердешної прихильности кріпаків до панів. Кріпак, слуга, невільник иноді з цілої душі, з цілого серця прив'язаний до свого пана, навіть тоді, коли пан нехтує ту прив'язаність. Панське добро він береже немов своє власне, радіє, коли честилюбний пан здобуде собі честь-повагу. Нам доводилося бачити панських слуг, що їм повіряли орудувати якоюсь панською справою. Самі довіреники були природні дурисвіти, на користь свого пана ошукували кожного, але супроти свого пана були по-аристидівськи чесні і щиросердечні. Українці навпаки: вони виправдовують приповідку: вовка скілько не годуй, він у ліс дивиться. Коли кріпак-слуга не обдурить свого пана, то тільки через те, що він нікого не обдурює; коли ж він спокусився на дурисвітство, то насамперед обдурить свого пана. Великоруси зроду, що понабували собі на Україні маєтки з кріпаками, дуже часто жалуються на Українців. Даремно старались вони доброю поведінкою і справедливістю прихилити до себе Українців-кріпаків; панські роботи раз-у-раз роблено знехотя, аби-як, і тим то між вищою клясою в нас поширилося переконання, що Українці — люде ледачі, не

мають ні щирости, ні прихильности, що острахом більш візьмеш у них, аніж ласкою, й через те добрі пани робилися суворими і звичайно старались оточувати свою парсону Великорусами, а з Українцями водилися наче з людьми чужого народу. Те саме і ще гірш для Українця — *мір* у великоруському значіню цього слова. Щодо закидів Українцям за ледачість, то ледачими вони робляться в умовах, чужих їм громадських основ кріпацького або мірського права: останнє для Українців, не скованих ланцюгами спільної власности на землю, визначає звязок ріжних умов, що спиняють особисту волю людини орудувати собою і своїм добром по-схочу, що наближають їх до мірського ладу. А так узагалі докір за ледачість річ несправедлива; можна навіть запримітити, що у своїй природі Українець любить працю більш, аніж Великорус, і він завсіди визначається цим тоді, коли тільки є воля для його праці.

*

Цілком инші відносини української народности до польської. Коли український народ стоїть далі від польського, ніж од великоруського щодо мови, так зате далеко ближчий він вдачею й основами народнього характеру. Протилежности такої, яку ми запримі-

тили між Українцями й Великорусами, або хоча схожої на неї, немає між українською й польською народностями ні у внутрішній, ні в назверхній стороні життя; навпаки, коли б довелося вказати на головні ріжниці між Великорусами й Поляками, то ми мусіли б удруге сказати багато дечого з того, що вже сказано про Українців.

Але ж, не зважаючи на цю близькість, є безодня, що розділяє ці два народи, та ще до того така безодня, що чи і спроможемося ми коли збудувати почерез неї міст. Поляки й Українці це ніби дві близькі вітки, котрі розвилися цілком супротивно; одні зростили в собі й уґрунтували основи панства, другі — мужицтва, або, висловлюючись загально принятими словами: Поляки — народ глибоко аристократичний, Українці — глибоко демократичний. Але оці терміни не зовсім одповідають умовам нашої історії й нашого побиту: бо, як польська аристократія занадто демократична, так, навпаки, українська демократія аристократична. В Поляків — панство шукає зрівняння у свойому стані; на Україні з народу, рівного правами і станом, виходять спанілі особи, а маса, виділивши їх, прямує знову проковтнути їх у собі. До ниня польської аристократії ніяким чином не прищепився феодальний устрій, шляхта не допу-

скала, щоб між нею в одних було більше прав, у других менше. Зі свого боку, український народ, складаючи свою суспільність на основах як-найповнішої рівности, не спромігся вдержати її і зміцнити так, щоб не появлялись особи й родини, що прямували стати родами з правом переваги і з владою над масою народа. Маса, своєю чергою, обурювалася на таких або німою зневохотою, або явно супротивляючись. Придивіться до історії Новгорода — на півночі [1]), а Гетьманщини — на півдні. Демократичний принцип народньої рівности служить підкладкою, на котрій раз-у-раз із народу встають вищі верстви, а маса хвилюється і примущує їх осістися знову. В Новгороді кілька разів натовп черні, на розворушливий голос вічевого дзвона, руйнує й палить до-щенту Пруську вулицю — оце кубло бояр; на Україні *чорна* або *чернецька рада* кілька разів винищує *значних кармазинників;* та не знищується Пруська вулиця в Новгороді, не переводяться *значні* по обох боках Дніпра. І там, і тут ця боротьба валить громадську будівлю й кидає її на здобичу народности, що більш спокійна, що ясніще розуміє потребу міцної громади.

Дивно, як довго і скрізь народ зберігає

[1]) Автор заступає ту думку, що Новгородці ближчі до Українців, аніж до Москалів, див. стор. 18.

заповітні звичаї і вдачу своїх пращурів: у Чорноморрі, на Запорозькій новоселиці, після зруйнування Січі витворилося те ж саме, що колись на Україні. Із куренів, що становили громади, виділялися люде й заводили собі на відшибі хутори. В українському селянському побуті діється майже те саме у своїй сфері: заможні сім'ї, підпімаючись понад масу, змагаються до переваги над нею, й за те вони масі ненависні. Але маса не тямить того, щоб людина могла позбуватися самодіяльности, в неї нема такої засади, щоб маса проковтувала особистість. Кожний із маси ненавидить дуку, значного, не через те, що в голові пестить якусь утопію про рівність, а просто завидливо йому й досадно, чому й він не такий.

Доля українського народу склалася так, що люде, котрі випиналися з маси, звичайно тратили й народність, перевертаючись — колись на Поляків, а тепер на Великорусів: українська народність раз-у-раз була, як іще й нині зістається, добром народньої маси. Коли ж отих, що вип'ялися з маси, доля повертала знов у сферу прадідівської народности, то вона знов повертала їх у масу й позбавляла їх придбаної переваги.

З польською народністю сталося навпаки: там ті, що випиналися з маси, якщо вони

були Поляки, не робляться перевертнями, не йдуть назад, а вироблюють міцний стан. Історія звязала Українців із Поляками так, що велика частина польської шляхти є не що инше, як перевертні-Українці, а власне ті, що, через сприятливі для них обставини, виділялися з маси. З того то в відносинах цих двох народностей і виробився такий погляд, що польська народність — панська, а українська — хлопська, мужицька. Такий погляд існує й досі й виявляється в заходах Поляків щодо так званого зближення з Українцями. Поляки, що балакають про братерство й рівність, супроти Українців показують себе панами. Під ріжними формами висловів вони кажуть до них: будьте Поляками, ми хочемо вас, хлопів, поробити панами. Й ті Поляки, в чесні й ліберальні наміри котрих ми віримо, кажуть у суті те ж саме: коли не йде мова про верховодство і пригнічення народу матеріяльне, то безперечне й явне є їх бажання здушити і знищити Українців духово, поробити їх Поляками, відобрати в них їхню мову, їх світогляд, усю їх народність, перевернувши її в польську — як усе оце так виразно проявляється в Галичині.

1861 (1872).

Від Редакції.

Переклад розвідки «Дві руські народности», яким ми користувалися в нашому виданні, належить *Олександрові Кониському*, що помістив його у згаданій на ст. 7. «Руській Історичній Бібліотеці» під криптонімом Ѳ. В. і присвятив його видавцеві «Іст. Бібл.», Олександрові Барвінському. Переклад цей загалом гарний, та на теперішні часи сильно застарілий і, крім того, неповний [1]), Кони-

[1]) н. пр., пропущений цілий уступ про походження Великоросів, стор. 52—55 [од слів «Початок цієї народности . . .» стор. 52 до слів: «В XII. ст. Володимир . . ст. 55] цей уступ переклав проф. Д. Дорошенко. Таксамо дальший уступ на стор. 55 від слів: «Ми добачаємо тут прямування . . .» перекладений теж проф. Дорошенком; у Кониського він виглядав так: «На якому ж корінню зросла ота величезна держава, якою став Володимир під впливом випадків, що наступили згодя, надаючи його ростові відповідний спосіб? Злучення частин в одно, пильнування під знаменем релігії й божого благословення позабірати чужі землі, опора на масу, покірливу силі, коли сила простягає до неї руки, щоб обороняти її, доки та маса їй потрібна, накінець — віддання народнього права

ський дещо тільки переповідає, дещо сам то доповняє, то додає[1]), тим то довелося його місцями виправляти, місцями ж перекладати зовсім наново, бо ж, при зрівнянні з московським оригіналом[2]), виявилися дуже великі прогалини й недостачі перекладу. Редакцію перекладу пророблювано двічі; раз проводив її проф. Дмитро Дорошенко, зрівнюючи переклад із оригіналом, другий раз зробила те ж саме редакція «Загальної Бібліотеки». То ж, беручи по правді, це видання — то, властиво, *нова перекладна* праця. Але ми проте поклали на заголовному ли-

в руки своїх прихильників, оце все корінни, на якому розрісся Володимир, і яке тоді вибивалося ще молодими парістками. Татарське завоювання помогло ростові. Без його підпомоги східна руська натура, під впливом старих засновин особистої волі, що мали верх на других руських землях, витворила б щось инше. Завоювателі надали руським землям нову мету: злучення розділевих руських країв.»

Чи ці слова були в первісному тексті Костомарова, чи вони належать Кониському, нам *тепер* сказати це годі, не маючи від руками тексту «Основи».

[1]) нор., н. пр., в оригіналі: «Литовское владычество сплотило разрозненные части Ю. Р.» (у нас стор. 43) — в Кониського: «Лад було вристарів, руйнувався, але його відновило володіння Литви таксамо, як колись Литовська Русь, прибувши на Дніпрові береги, піддержала й відновила підтоптані сили, поруйновані угнітом чужинців» (в вид. О. Барв. ст. 16) і т. д.

[2]) Н. И. Костомаровъ: Собраніе сочиненій, Т. I, С.-Петербургъ, 1903 (изд. Литер. фонда).

сті перекладчиком Кониського, бо на цілій роботі так і спочиває його рука, цілий він обвіяний його духом; крім того, в перекладі ті місця, що годилися з оригіналом, полишено в цілому так, як їх переклав був Кониський, замінюючи тільки застарілі слова та ті його неольоґізми, що не принялися в нашій письменницькій мові — новіщими, загально вживаними висловами.

Порівнюючи переклад Кониського з оригіналом, ми наскочили в першому на декілька, навіть довших уступів[1]). яких у московському

[1]) На стор. 84. після уступа, що кінчається словами: ... «вимагає показувати любов до природи», йшли такі слова:

«Свою запозичену любов до природи Великорус звертає на такі річі, що видаються з сфери звичайних, оточуючих образів, і втішає свої очі штучно вищещеними камеліями, маґноліями, рододендронами, а про те йому й байдуже, що правдиве почуття, спосібне зловити й оглядати поезію природи, тут якраз не знайде природи. Таке чуття швидче відвернеться від оздоблених калік і повернеться до клепів, дубів, лип і беріз наших гаїв тай оглядатиме нештукований, хоч убогий, та не попсований, не покалічений світ божих сотворівь.»

Таксамо на стор. 91. після кінцевих слів: ... «його духовий склад», ішов оцей великий уступ:

«Українська народня поезія релігійна й супротивна аналізі. В душі Українця живе віра в красу, а аналіза нівечить віру, дробить суцільність тої постати, яку душа любить і оглядає. Та й те сказати: істота краси не дасться аналізувати через те, що ми не тямимо корінних причин узагалі. Можна аналізувати хиба той матеріял, у котрому визначається краса. Можна музичний стру-

тексті не було. Можна здогадуватись, що Кописький робив свій переклад із «Основи», або з якогось давнішого видання, яке Костомаров пізніще (1872. р.) переробив та повикидав із нього те, що йому здавалося непотрібним. У нашому виданні ті уступи теж по-

мент розібрати на частини й вислідити частини найдокладніще: можна вислідити закони звуків, стежку передавання їх через повітря нашому чуттю, але не можна схопити й подати під дрібний розгляд причини враження, що робить на нас сполука звуків. Бралися матеріялісти стежкою розгляду з'явищ дійти до істоти враження, котре впливає в нашу душу від краси. Отже нічого не добули з того. Французи, як сказано вже, народ глибоко непоетичний, ще в минулому столітту оповістили теорію краси, збудовану на основах його істоти у простому приподобленню природі. Ся думка прийшлася до душі Великорусам: її й за нашого часу говорили, й говорили щиро ті люде, в яких стало щирости говорити те, що вони справді почувають. Хто має в собі живу струну поезії, того нічим не можна запевнити, що у творах штуки нема духової творчої сили; не можна через те, що він сам почуває ту силу. Таксамо жадним доказом матеріялізму не можна запевнити, що не існують духові основи того, хто почуває їх у собі й за тим не потребує жадних доказів, як, усе-одно, не потребуємо ми доказів на те, чи холод чи тепло довкола нас, бо про це говорить нам наше тіло.

З життям поезії в душі, з почуттям краси, із вдачею розуміти її, міцно звязана свідомість моральности й добра. Матеріяліст розуміє в добрі користь. Коли він ізроду вже добрий, він свою добрість визначає тільки тим, що готовий робити другим те, що вважає за корисне. Найвище визначається його добрість тоді, коли він не змагається вчинити другому те, чого сам не визнає за

пропускані. Але за те ми помістили всі колишні додатки й пояснення перекладчика [1]), що були в виданні О. Барвінського, та тільки додали дописку *О. К—ий.* Ті пояснення, де це зазначено, належать проф. Дорошенкові, всі инші редакції «Заг. Бібліотеки».

корисне, але що другому здається за таке. Переважно добродійство його виходить із такого сильоґізму: коли я робитиму добро другим, то й мені його робитимуть. Цілком що инше в чоловіка, наділеного даром і звичкою почувати в собі живу душу, бачити її духовим поглядом у зверхніх постатях: він не аналізує добра, а оглядає його в суцільности, і вся його духова натура переймається добром. Добро, ставши фактом у матеріяльному побиті, може визначитися тим, що ми звемо користю; але той, хто діє добро, не думає про користь, а бачить перед очима добро саме в його моральвій досконалости. Хто діє добро ради користи, той неминуче спитає себе: чи буде яка користь із того, що я замірився зробити. Хто ж любить добро, не вважаючи на користь, той не міркує, а робить добро; бо так йому каже почуття й розумне оглядання краси добра.»

[1]) крім, звичайно, оцеї застарілої вже замітки, що була на стор. 94, замітки про становище російських ліберали і російського уряду щодо розділу сім'ї: «На превелику дивовижу, великоруські ліберали й російський уряд, чи не тямлячи цього, чи що, дбають тепер про видання закона, котрий би забороняв скрізь по Росії розділ сімів, щоб сини виходили на одшиб. Одні кажуть, що це піднесе економічний добробут народа, а другі кажуть, що цей закон, крім того, матиме вагу задля обрусіння України; а ми скажемо, що цей закон внесе в українську сім'ю, доволі вже здеморалізовану обрусінням, конечну деморалізацію! Він зробить вкраїнській сімї настояще пекло, він гірш чуми і холери знівечить український народ.»

Подаючи окремим виданням розвідку Костомарова, ми почуваємо себе до милого обов'язку скласти на цьому місці подяку колишньому редакторові «Руської Історичної Бібліотеки» п. радн. Ол. Барвінському за ласкавий дозвіл передрукувати «Дві руські народности» в нашій «Бібліотеці», п. Волод. Дорошенкові за технічну поміч, а п. проф. Дм. Дорошенкові за передмову й першу редакцію цієї розвідки батька нашої історії.

В. Верниволя.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 057282573